

**Ministerium für Fach- und Hochschulbildung der Republik
Usbekistan**

Karakalpakischer staatliche Berdach-Universität

Fakultät für Philologie

Der Lehrstuhl für deutsche Philologie

QUALIFIKATIONSARBEIT

der Studentin der Fakultät für Philologie

ISIMBETOW GULSHACHAN

Thema: „Bildung und Gebrauch des Imperativs im Deutschen und im
Karakalpakischen“

Wissenschaftlicher Betreuer:

Prof. Kurbanbew A.

Rezensent:

***Die Arbeit war in der Sitzung des Lehrstuhls mit Protokoll № 8 besprochen und
ist zur Verteidigung zugelassen***

Lehrstuhlleiter:

D. Berdimuratow.

NUKUS-2014

**Министерство высшего и среднего специального образования
Республики Узбекистан**

Каракалпакский государственный университет имени Бердаха

Филологический факультет

Кафедра немецкой филологии

ВЫПУСКНАЯ КВАЛИФИКАЦИОННАЯ РАБОТА

студентки 4-курса факультета филологии

ИЗИМБЕТОВОЙ ГУЛЖАХАН

***На тему: «Образование и употребление императива в немецком
и каракалпакском языках»***

Научный руководитель:

проф. Курбанбаев А.

Рецензент:

к.ф.н., доц. Сейтжанов Ж.

***Работа была обсуждена на заседании кафедры, протоколом №8
допущена к защите***

Заведующий кафедрой:

Д.Бердимуратов

НУКУС-2014

Mazmuni

Kirisiw

1. Tillerdi salistirip u'yreiwidin' a'hmiyeti
2. Nemis tilinde imperatiwtin' jasaliw usillari ha'm qollaniliwi
3. Qaraqalpaq tilinde feyildin' buyriq formalarinini beriliw usullari ha'm qollaniliwi
4. Eki tildegi uqsasliq ha'm o'zgeshelikler

Juwmaqlaw

Paydalanilg'ana'debiyatlar

Ko'kem a'debiyatlar

Kirisuw, tillerdi salistirip uyrenuwdin' a'hmiyeti

Garezsiz Respublikamiz rawajlanuw jolindagi birinshi kunlerden baslap ulli ma'nawiyatimizdin' tag'i da joqarilawi, onin' milliy niyetlerimizdi qayta tiklew, zaman talaplari-olshemleri menen ten'lestiruw tiykarinda jahan standartlari da'rejesine ko'terip maqsetine itibar kusheytilip kiyatir.

Prezidentimiz I. Karimow aytip o'tkenindey tek g'ana bilimli mag'ripatli jamiyet g'ana demokratiyalik rawajlanuwdin' barliq abzalliqqlarin qa'dirley aliwin da'lillemekte.

Ha'zirgi da'wir ja'miyetini ha'r bir ag'zasinan tog'i da o'nimlirek jedelli turde ha'reket ha'm miynet etiwini talap etpekde. O'ytkeni ma'mleketimiz aldinda tabissiz ha'm ashshi tariyxiy ta'jribenin' unamsiz natijelerin qisqa wagit ishinde saplastiriw siyqli ulken wazipa turg'an edi a'lbeste, bul waziypa jigirma jil ishinde artigi menen orinlandi desek qa'telespegen bo'larmiz.

O'zligin an'lap jetken, erkin ha'm abat ja'miyet quriw, g'a'resiz ma'mleketimizdin' du'nya ma'mleketleri arasinda minasip orin iyelewi pidayiliq penen quresetugin aqil-parasatli jetik qa'drlar tayarlaw mashqalasi menen tikkeley baylanisli. O'ykeni tek ga'na jahan standartlowina toliq menen juwap bere alatug'in qa'drlar g'ana bilim aliwdi o'zlerinin' joqari maqseti etip qoyg'an ziyrek jaslardi tayarlaydi, ta'rbiyalaydi.

O'zbekistanimizdin' rawjlang'an ma'mleketler qatarina qosiliwi, o'z-o'zinen aydin, shet tillerin uyrenuw ha'm uyretiw barisinda a'melge asiriladi. Bu bolsa o'z gezeginde jazlanimizdin' shet tillerin puxta uyreniwleri menen tig'iz baylanista.

Shet ma'mleketler menen o'z ara diplomatiyalik, ekonomikalik ha'm de xaliq xojalig'inin' basqa tarawindag'i baylanis-qatnasiqlardi tuwridan – tuwri jerqilikli kadrlar ja'rdeminde ju'rgiziletug'in waqit a'lle qashan jetip kelgenin ha'mme bileli.

Belgili bolganiday, basqa bir milletini, xaliqtin' tilin uyreniw arqali ag'an sol til uyrenilip atirg'an xaliqtin' turmisi ma'deniyeti, ilim ha'm texnika tarawindagi jetiskenlikleri menen jaqinan tanisuw mumkinshiligi tuwiladi. Jer ju'zinin' barliq ma'mleketleri xaliqlari menen baylanis jasawda shet tillerinin' orni ha'm a'hmiyeti og'anda ulken.

Shet tillerini u'yrenuw ha'm u'yretiw protsessinde onda tili ha'm uyrenilip atirg'an tillerdi salistirmali tipologiyaliq tarizde uyrenuw belgili orin iyeleydi salistirmali tipologiyaliq izertlewlerdin' na'tijeleri oqitiwda jetik metodikalik ideyalardi islep shiquwda tiykar bola aldi. Tillerdi salistirmali uyrenuw oquwshinin' til materiyalarini on'li ra'wishte o'zlestiriwin ta'minleydi.

O'ytkeni, til u'yreniw tarihi ana tilinen baslanadi. O'zinin' ana tilinde qa'liplesken tusiniklerdi yendi o'quwshi uyrenip atirgan shet tilindegi tusinikler menen o'z an'inda – pikirinde baylanisradi. Demek, talaban eki – ush tilde de aktiv turde o'zkestirip aliwi tiyis boladi, basqasha aytqanda: “ shet tillerini u'yreniw, hesh waqqitta da ana tilin esten shig'ariw yesabina bolmawi tiyis. Milliy mektep oqiwshilari mektepti pitirgennen son' qisinip qalip, shet tillerini u'yreniwde koplegen qiyinshiliqlarg'a gezlesip atir. Bunday galsiz, orinsiz jag'daylardi tezde o'zgartiriwimiz, o'zbek balasina shet tilini a'jayip dinyasina kiriwi ushin imkaniyatlardi toliq aship beriwimiz tiyis” dep aytqan edi presidentimiz bul ma'sele tuwrali. [I.Karimow. Ba'rka'mal a'wlad arsiwsi. 1999, 13 b.].

Tillerdi salistirma tipologiyaliq turde u'yreniw XX a'sirdin' baslarinanbaslang'an bolsa da onin' tariyxi alislarg'a barip taqaladi. Bul tuwrali belgili tilshi ilimpaz V. Skalichka “Tipologiya til iluminin' yen' a'yyemgi ha'm juda az, ha'm kem izertlengen bo'limlerinen biri sanaladi” [V.O.Skalichka. O sovremennom sostoyanii tipologii. Vipisk 3, Moskwa, 1963, 19 - bet], dep jasg'an edi. Professor J.Buranovtin' ilimiy jumislarinda da tipologiya, til haqqindag'I qag'iydalardi uliwmalastiriw ma'selesiora a'sirrlrde bir qansha rawajlang'anlig'I tuwrali pikirler gezlesedi. [J.Buranov. Inglis ha'm o'zbek tillerinin' salistirmali grammatikasi. (na'zeriy kurs), T., 1973, 84 - bet].

A'yyemgi dawir grammatikalari eki til sistemasim salistirip aytqanlarin o'leri de sezbey sol da'wirde salistirma tipologiyani' bir bo'legi bolg'an. Salistirmali grammatikag'a tiykar jaratip baslag'anlar.

A'llette, ol azi – kem salistiriw bolg'an, tek g'ana. Tayyar metoddan paydalaniwdin' eki usili bolg'an:

a). o'z tili grammatikasi sistemasin bayan etiwduw basqa bir til grammatikasi sistemasinnan unamli paydalaniw;

o'z tili grammatikasi sistemasin basqa bir til grammatikasi sistemasina tuwridan – tuwri sa'ykeslentirip bayan etiw. [M.S.Guricheva, N.A. Katagoshina. Sravnitelno – sopostovitel'naya grammatika romanskix yasikov. Italo – romanskaya podgruppa, Moskva, 1966].

Salistirmali tipologiyaliq grammatikanin' rawajlaniw tariyxi tillerdin' grammatiqaliq sistemasi tuwrali bilimnin' rawajlaniwi ha'm grammatikaliq kategoriyalardin' u'reniliw tariyxi menen tig'iz baylanisli.

Tiller burin da bir – birine salistirilip u'renilgen, biraq bunday salistiriwda olardin' tek g'ana diqqat awdarilg'an, ko'binese tuwisqan tiller bir birlerine salistirilip u'yrenilgen [M.S.Guricheva, N.A. Katagoshina. Sravnitelno – sopostovitel'naya grammatika romanskix yasikov. Italo – romanskaya podgruppa, Moskva, 1966], missal ushin, german tiller, slavyan tiller, turkey tiller ha'm de basqalar.

Sonin' menen bir qatarda o'tken a'sirdin' ekinshi yariminan baslap tek lip shig'iw – payda boliwi' ta'replerimem jaqin, tuwisqan tiller yemes, ba'lkim tu'rli toparlarg'a tiyisli tillerdi salistirmali tipologiyaliq ta'rizde u'yreniw ha'r qashang'idan da ha'wjalip ketti.

Turli tiller sistemasina kiretug'in tillerdi bir - biri menen salistirip izertlewdin' hawij alip ketiwinin' sebeplerin marhim professor R.Yu.Barsuk o'zinin' "Osnovniye problem obicheniya imostrannim yazikam v nationalnoy shkole. Baku,

1970, 235 – 236 b.” degen ilimiy miynetinde aniq da’liyller menenko’rsetip Bergen. Tipologiya tarawında belgili ilimpaz J.Buranovta o’z miynetlerinde tipologiyaliq izertlewlerge bolg’an qizig’iwshiliqtin’ sebeplerintag’I da arttirip ko’rsetken. Tilshi ilimpazlardin’ pikirlerinshe, olardag’I tiykarg’I sebepler son’g’I da’wirlerde ko’pshilik shet tillerin u’reniwde bolg’an qizig’iwshiliqtin’ ha’m og’an bolg’an talaptin’ artiwi menen baylanisli. Shet tillerin u’yreniwshi oqiwshilar bil jerde batis tiller na’zerde tutilip atir; ana tiline, sonday aq,rus tiline ta’n bolmag’anyamasa bar bolsada, uqsamag’an til qurilislarina gezlesedi. Bil bolsa u’yrenip atirg’an til qubilislarin o’zlestiriwlerinde u’lken qiyinshiliqlar keltirip shig’aradi. Bil qiyinshiliqlardi jen’illestiriw yamasa saplastiriw ushin ana tili menen u’yrenilip atirg’an shet tillerinin’ (inglis ha’m nemis tiller na’zerde tutilip atir) uqsas yamasa uqsas emes tamanlarin yesapqa alip jumisti sho’lkemlestiriw, olardi sapali turde u’yreniw ulken ahmiyetke iye boladi.

O’tkem a’sirdin ekinshi yarimında bizin’ respublikamızda da tillerdi salistirmali tipologiyaliq ta’rizinde uyreniw boyınsha aytarliqtay miynetler payda boldi, olardan E.Qunnazarovtin’ “Sopostavitelniy analiz sochetaemosti perexodnix glagolov nemetskogo i karakalpanskogo yazikov (morfologiya), Nukus, 1989” A.Kurbanbaev. “Nemis ha’m qaraqalpaq tillerinin ‘ salistirmali grammatikasi (sintaksis), Nukus, 1992” tag’I basqalarin aytiwg’a boladi, aytarliqtay jumislar inglis – qaraqalpaq tillerin salistirmali u’yreniw boyınsha da barshiliq, ilimiy miynetler, dissertatsiyalar jazilg’an ha’m jaqlang’an.

Tillerdi salistirma turde izertleniwdin’ a’hmiyeti tuwrali ko’plegen ilimpazlar o’zlerinin’ bahali pikirlerin bildirgen, olardin’ ishinde akademik Z.U. Chsherba bilay dep jazg’an yedi: “Salistiriwlar tiykarindag’I bir tildin’ ekinshi bir til menen qarsilasiw, ha’r qaysi tillerdegi bir oydi, pikirdi ha’r qiyli etip aytiwdin’ o’zi adamdi piker ha’m sezimlerinin’ bilinear – bilinbes o’zgesheligine iqlas qoydiradi [Z.U.Shcherba. Izbranniye raboti po risskomu yaziki, L., 1957, 54 - bet].

Tiller araliq qubilislarindag’I ha’m uqsasliq ha’m ayirmashiliq ja’ne usi usil yamasa basqa tarawdag’I evolutsiyaliq protsessler haqqindag’I sorawlar menen

ko'p gazlesemiz. Bimday qa'lip tegi tillerdi salistiriw genetikalıq ulıwmalastiriw ushin xızmet yetedi" [Boduen de Kurtene. Izbranniye trudi po obuchenıyu yazikoznaniyu. Moskva, 1963, 519 - bet].

Belgili tilshi ilimpaz U.N. Yartseva tillerdi salistirmali tipologiyalıq xarakterde u'yreniwge, olardi izertlewge u'lken a'h,ıyet berip: "Izertlenip atirg'an materialdi biliwde salistiriw barlıq waqıt mumkin boladi. Ha'tteqi maqset etip qanday da bir tildi o'zinen sirda da jatqan tuyıq sistema retinde ko'rsetiliwi, izertleniwde, ma'selen aytiliw ha'm ma'zmundi salistiriwlarda boladi. Sonlıqtan salistiriwdi til materialin u'yreniwinde izertlew din' universal usili, dep yesaplawg'a boladi. Bil haqıyqatında da anıq da'liyil, sebebi salistirmali metod tek na'zeriy yemes, al a'meliy a'hmiyetke de iye. Keyingi jillari ha'r qiyli sistemadag'I tillerdi Salistirmali u'yreniw tarawında ko'plegen jana ilimiy miynetler payda boldi" [N.V.Yartseva. Sopostavitelno – tipologicheskoe issledovaniye v oblasti sintaksisa. L., 1973, 190 - bet].

Akademik V.V.Vinogradov ta tillerdi salistirip izertlew din' za'rur yekenligin, onin' a'hmiyetin atap ko'rsetti: "Tuwisqan, bir – birine jaqin tillerdi tariyxiy salistirmali tu'rde u'reniw menen birge, ha'r qiyli sistemadag'I tillerdi ten'lestirmeli yamasa salistirmali u'yreniwge boladi ha'm olardi usilay u'yureniw kerek" dep jazg'an edi. [V.V.Vinogradov. razvitiye yazikoznaniya. Sektsiya otdeleniy obshestvennix nauk. A.N., Moskva, 1951, 41 - bet].

Uliwma aytqanda,ha'zirgi waqıtta u'liwma til bilimi tarawında belgili oring'a iye bolg'an, o'zinin' u'yreniw obyektı ha'm izertlew metodlarına iye bolg'an ha'r qiyli sistemadag'I tiller din' grammatikalıq qurılısin salistirmali izertlew usili jaqsi rawajlanip baratir.

Nemis ha'm qaraqalpqa tillerin, olardag'I til qubilislarin salistirmali u'yreniw til ilimin rawajlandiriwdag'I tek g'ana metod bolip qalmay, ol usinin' menen bir qatarda milliy mekteplerde nemis tilin oqitiw a'meliyetinde, omi oqitiw metodikasin jetilistiriwde oqitiwdin' jan'a usillarin islep shig'iwda taza metodlardi

jaratiwda , oqitiwdag'i qiyinshiliqlardi jen'illestiriwde, oqiwshilar ta'repinen jol qoyilatig'in tipik qatelerdin' aldın aliwg'a, so'zliklerdi diziwdw, awdarma jumislarin rawajlandiriwda ten'dey payda keltiredi. Bular bolsa onin' a'meliy a'hmiyeti bolip tabiladi.

Salistirmali metod – bul u'yrenilip atirg'an tilerdegi bızın jag'dayde nemis ha'm qaraqalpaq tillerdegi ha'm spezifikalıqo'zgesheliklerin anıqlawda qollanilatig'in ilimiy – izertlew usıllarinun', olardin' o'z ara qatnasig'inin' na'tiyjelerinin' jiynaq bolip tabiladi.

Nemis ha'm qaraqalpqa tiller o'zlerini' kelip shig'iwlari, genetikalıq klassifikatsiyalari boyınsha turli tiller tarawına tiyisli. Birinshisi german tiller tarawına tiyisli bolip, flektiv tiller tipine kirse, ekinshisi – tirkiy tiller sonariy agglutinative tiller tipine qarasli. Sonlıqtan da bil tillerdin' arasında, olardin' qanday til qubilislarin salistirip u'yrengen waqtimızda da, uqsaslıqlar da, ayirmashiliqlar da, ha'r birinin' o'zine ta'n bolg'an o'zgeshelikler de bolıw tabig'iy jag'day.

Biz bul qanıgelil jumisimizda nemis ha'm qaraqalpqa tillerindegi biyriq meyili (Imperativ) nin' sonday aq uliwma biyriq formalarinin' jasaliwi, qollqniliwi ha'm olardin' uqsas ha'm ayirmashiliqlari tuwrali so'z etemiz.

Uliwma meyil kategoriyasi predikativlik kategoriyalardin' tu'rine kiredi. Feyildin' meyil katyegoriyasi is – ha'reketinin' obiektivlik haqiyqatlıqqabolg'an ma'nilik qatnaslarin bildiredi. Is – ha'reketinin' haqiyqatlıqqa qatinasi so'ylewshinin' subiektivlik qatnaslarına gaylanisli boladi. So'ylewshinin' haqiyqatlıqqa qatinasi is ha'reket arqalı bildirip, sol is – ha'reket buyriq, tilek, sha'rt ha'm aniq xabarlaw ma'nilerinde keledi. Sog'an qaray, meyil formalarına bo'linedi. Nemis tilinde tek eki aktiv ha'm passiv meyil formaları bolsa, al qaraqalpaq tilinde: buyriq, tilek, maqset,anıqlıq meylleri bar. Biz olardan tek g'ana buyriq meyili tuwrali so'z etpekshimiz, o'ytkeni meyildin' bil formasi,

ulwma buyriq formalari awizeki so'lew tilinde jiy – jiy qollanilatug'in formalardan bolip sanaladi.

Temanin' aktuallig'i buyriqtin' formalarinda – nemis ha'm qaraqalpaq tillerinde salistirmali tipologiyaliq ta'rizde izertleniwi bolip tabiladi. Joqarida aytip o'tilgenindey onin' ha'm na'zeriy ha'm a'meliy a'hmiyetinin' boliwi so'zsiz.jumisti tayarlawda biz belgili germanist ha'm tirkologlardin' miynetlerinen, sonday aq sol taraw boyinsha baspadan shiqqan tu'rli jimislardan paydalandi. Pikirimizdi da'lillew maqsetinde kerekli jerinde nemis ha'm qaraqalpaq tillerinde jazilg'an a'debiy shig'armalardan, xaliq awizeki do'retpelrinen misallar alip paydalandi.

Bil qanigelik jumisi bir neshe bo'limlerden – kirisiw, tiykarg'I bo'lim, juwmaqlawdan ibarat bolip, son'inda paydalang'an a'debiyatlar dizimi beriledi.

Nemis tilinde imperativtin' jasaliw usillari ha'm qollaniliwi

Feyildin meyil kategoryasi barliq tillerge, sonin ishinde german tillerineda tan bolgan grammatikaliq kategoryalar bolip, is- harekettin obektivlik haqiyqatliqqa bolgan qatnaslarin bildiredi . Bul qatnasiq soylesiwshinin subektivlik qatnaslarina baylanisli boladi. Soylewshinin haqiyqatliqqa bolgan koz-qarasi, qatnasi feyil arqali, yagniy is- hareket arqali bildiriledi. Bul qatnasiq tu'rli manilerdi anlatiwi mumkin.

1. Da hore ich Schritte auf dem Korridor. Sie nahen unserer Tur. Der Kellner lachelt vielsagend. Dann blickt er sich noch einmal im Zimmer um und verschwindet wieder. (M.Z.W.Madchenjahre.)

2. Kamm uns die Haare, burste uns die Schuhe und mache uns die Shallen fest, wir "Ihr zahmen Taubchen, ihr Turteltaubchen, alle ihr Voglein unter dem Himmel, kommt und heft mir lessen „Baumchen , ruttel dich und Schuttel dich, wirf Gold und Silber uber mich" (Die Kinder ind Hausmarchen der Bruder Grimm).

3. Er ware ein anderer Mensch, wenn er immer ein Essen gehabt hatte. Hatte ich heute freie Zeit, ware es jetzt Sommer, so wurden wir an den Fluss gehen!

Joqarida keltirilgen misallarda feyiller arqali so'ylewshinin haqiyqatliqqa bolgan qatnasig'i turli formalar arqali berilip,turli manilerdi anlatip turipti. Bul ma'niler ko'bnese feyil formalarin bir-birine salistiriw ,yaginiy qarsi qoyiw (oppozitsiya) arqali aniq sezilip turipti.

Birinshi toparga tiyisli bolg'an piker aniqliq manisin, haqiyqatliqqa bolg'an aniqliqti, ekinshi ga'plerde bolsa feyil arqali, onin formalari arqali soylesiwshi tinlawshig'a buyriq berip turg'anligi, al u'shinshi topardag'i gaplerde bolsa

soylewshi o'z pikirine ya aniqliq ya buyriq ma'nisin bermesten, boljawin, tilegin, mu'mkinshiligin, qa'lewin bildir ip turipti.

Misallardan ko'rinip turg'anday, ko'plegen german tillerinde, sonday-aq olardan biri bolg'an nemis tilinde de meyillerdin u'sh meyil kategoryasi: - indikativ (aniqliq), Imperativ (buyriq), konyuktiv (shart-tilek) bar. Nemis tilinin' rawajlaniw tariyxina na'zer salip qarag'animizda meyil kategoryasi en' tiykarg'i ha'm en da'slepki kategoryalardan ekenligin bayqawg'a boladi. O.I.Moskaliskayanin 1969 jili Moskvadan baspadan nemis tilinde shiqqan: "Nemis tili tariyxi" degen miynetinde aytiliwina qaraganda bul kategoryanin elementleri ham boliniwi , qa'liplesiwi tildin' payda boliwi, qa'liplesiwi menen birge payda bolg'an ha'm tendey omir surip kiyatir. O'ytkeni, tildegi bul grammatikaliq kategorya feyildin bayanlawish (gap duziwshi) kategoryasina tiyisli.

Demek, til payda bolip qaliplesip, adamlar arasinda qarim-qatnasliq waziypasin atqara baslawdan buyriq aniqliq yamasa tilek o'tinishlerin bir-birine bildiriw, bayan etiw za'rurliginen kelip shiqqan. Degen menen jaqin jillarga deyin german tillerinde feyil meyillerinin sani kop ilimpazlardi qiziqtirg'an tiyKarg'i ma'selelerdin' biri bolip Keldi . tiyKannan feyil meyillerinin' sani ushew bolg'am menen KonyuKKtivte prezensluc ha'm preterialliq formalar ma'ha'li formalan retinde qaralsa da olardin' arasindag'i panq ma'ha'l menem emes al modahhq penen aniqlanadi. Sonday-aq nemis tilindegi

konyuktivte konditsionalis lham 2 degen eki forma bolip olardi ayriqsha meyil dep pe yamasa mahal formaları dep qabil etiw kerek pe? Misaliga: Wenn ich unbedingt den Sprachkursus besuchen:odera; Wenn du gestern zu mir genommen warest,wurden wir zusammen in den Sprachkursus gegangen sein.degen pikir aytilip keldi.

Bulardan tisqari meyil (kategoryasinin) din strukturasin suwretlewde bir tarepten olardi qarama-qarsi, yagniy haqiqatliq haqiqatliq emes(realnos-nerealnost) , mumkinshilik-zarurlik, aniqliq-naaniqliq, majburiy-ixtiyariy ham

t.b.dep qarasa, ekinshi tarepten imperativtin roline tuwri baha bermey, ol modalliliqtin beriliwi me yamasa gaptin maqsetin belgilewshi qubilis pa degen koz-qaraslarda aytilip keldi.

Usinday qarama-qarsi koz-qaraslardin boliwi, albette tabiiy jagday. Olar tiykarinan german tillerin qadimgi(ayyemgi) sanskrit, ayyemgi grek tili, latin tillerinen ayirip algan jagdayda, olardin (german tillerinin), qaliplesiwi meyil formalarinin ozine tan ozgesheliklerin esapqaalip izertlegen.

Meyil sistemasina tan bolgan tariyxiy ozgerislerdi german tillerinin barligina tiyisli dep qarawga boladi, yagniy olar ushin uliwmalik qubilis bolip esaplanadi.

1. Beriliwi, bildiriliwi boyinsha-fleektivlik formalarinin buziliwi, olardin anaetikaliq usillar menen (orin) almasiwi.

2. Manilik jaqtan ishki modalliliqti bildiriwdin „sirtqi"modalliliqti bildiriwge tasirin korsetiwshi meyil sistemasin qayta qayta aniqlaw boyinsha izertlewler juritilgen.

Tilekke qarsi L.S.Ermolaevanın aytiwi boyinsha meyil sistemasin aniqlawdagi ekinshi faktor, izertlewshiler tarepinen toliq izertlenbegen.

Modalliliqti tu'rleri boyinsha ajiratiw til ilimpazlari ta'repinen tek 60-jildan keyin g'ana toliq jumis alip barilmaqta. Ishki modalliq deyilgende subekt hareketinin amelge asirilip atirgan hareketke bolgan qatnasi (obekt ushin bolsa onin hareketke tusip atirgan hareketke qatnasi) tusiniledi. Hazirgi zaman german tilinde ishki modalliliq modal feyiller menen beriledi. „Biraqta gaptegi ishki modalliliq german tillerinde grammatikaliq kategorya sanalmaydi" dep jazadi tilshi ilimpaz V.Z.Panfilov ozinin „Vzamootnochenie yazika i michleniya"degen miynetinde.

Ga'pte sirtqi modalliliq degende (haqiqatliq koz-qarasinan) gap manisinin haqiqatliqqa bolgan qatnasi (bul sirtqi modalliliqtin 1 turi) ham de soylewshinin ozi aytip atirgan faktke bolgan iseniminin darejesi, yagniy qanday darejede, toliq pa yamasa gumilji me (bul sirtqi modalliliqtin eki turi)tusiniledi.

Hazirgi zamab german tillerinde "sirtqi" modalliliqtin birinshi turi meyil(kategoryasi menen, al ekinshi turi bolsa: Vielleicht, gewiss,bestimmt, natürlich,sicher, wirklich, zweifellos, unbedingt, selbstverständlich, warscheinlich, überhaupt, namentlich, endlich, keinesfalls.

Sirtqi modal sozler jardeminde beriledi: Der wagen aber fuhr vollendes in den wald hinein und richtig zu dem platze, wo das Holz gehauen war. (Kinder und Hausmarchen der Bruder Grimm).

Bei einem kiesigen breiten Flussbett verlieren wir den weg, aber der Alte Schnuppert nur ein wenig in die Finsternis hinein, und schon fuhrter er uns sind wundervoll. Die Hitze ist ertraglich, die Milliarden von Staubteilchen,die die Glut des tages in die Luft ist rein und klar. (V.Kellermann „Reisen inAsien").

Egmond ist anstandiger, vielleicht gutmutiger als alle anderen er ist jung, unerfahren und leichtsinnig, aber auch er halt mit seinen Angehörigen zusammen , sobald er eine Gefahr spurt. (G.Hauftmann vor Sonnenuntergang).

Nicht uberall war die layale wallung naturlich echt, nicht uberall flossen die Beitragen spontan aus den indischen Taschen. (V. Kellermann „Reisen in Asien".)

Herr Geheimrat, wu'rden Sie mir zu entlassen? (G.Hauptmann vor sonneruntergang).

Joqarida keltirilgen misallardin ayrimlarinda modalliliq feyillerdin meyil formalari menen, al ayirimlarinda bolsa modal sozler menen berilip atirganligi ayqin korinip turipti.Mine biz joqarida gapte modalliliqtin ush turi (birinshisi"ishki"modalliliq ,qalgan ekewi "sirtqi" modalliliqtin birinshi ham ekinshi turleri)olardin beriliwin kordik. Olardin barligida ozlerinin tariyxiy rawajlaniw usilina iye. Soni aytip otiw kerek, olardan modal feyiller menen modalliliq manisinin beriliwi basqalarina qaraganda keyin payda bolgan.

Uliwma alganda nemis tilinde joqarida aytilganinday meyildin ush turi tan alingan ham de bul tuwrali barliq nemis tili boyinsha shiqqan grammatikalarda da,

ilimiy miynetlerde de, oqiw qurallarında da aytiladi. Olardin har birinin ozine tan ozgesheligi, manisi bolip olar sol arqali bir-birinen pariqlanadi. Misali: indikativ mahallari kategoryasi menen tigiz baylanisli bolip, soylewshinin is-hareketinin orinlanishi yamasa orinlanishi haqqindagi obektivlik haqiqatliqlari bayanlap korsetilgen bildiradi. Grammatikaliq mahallari kategoryasi (indikativ) aniqliq meyildegisi feyilge baylanisli boladi. Indikativyin manisi belgili bir mahallari, betlik ham de san affikslerin qabil etken feyiller arqali bayan etiledi. Indikativte alti mahallari formasi bolip:olar Presens, Preterium, Perfekt, Plusquamperfekt ham Futurum 1 ham Futurum 2 dep jurgiziledi.

1. Also hore,Junge, ich gehe! Vielleicht bin ich in einer Stunde zuruck,vielleicht auch schon fruher.(W.Bredel)
2. Er schlieft denn Still in seinem alten Sessel und erwachte nicht wieder.(W.Bredel)
3. Hoffentlich haben Sie gut geschlafen? Schon hatte warren sein Wachbecken erreicht. (B.Kellermann).
4. Sie hatte das aller in ihrer wirtschaft gelernt.(A.Segehrs)
5. Du wirst wohl den Zug noch erreicht haben,Bald wird er die Hauptarbeit geschafft haben. „Du wirst es Schaffen!“ Sagte sie leise.

Nemis tilindegi indikativ qaraqalpaq ,ulima turkiy tillerdegi aniqliq meyiline saykes keledi.

Konyuktiv nemis tilinde jasaliwi ham qollaniliwi boyinsha ozine tan ozgesheliklerge iye bolip soylewshinin is- hareketin orinlawina bolgan tilegin mumkinshiligin, itimalliligin, gumanin shamalaw siyaqli manilerdi bildiradi. Onda indikativdegidey alti mahallari formasinan basqa tagi da eki Konditsionalis 1 ham Konditsionalis 2 ma'hal formalari bar. Ondagi mahallari formalarinin qollaniliwi da indikativ mahallari formalarinin qollaniliwinan tupten pariqlanadi/ Misalga Imperfekt mahallari formasi konyuktivte hazirgi mahalde bolip, yamasa orinlanbaytugin is-hareketi bildiriwi ushin qollaniladi:

Oft liege ich Stundenlang hier und denke, wie der Wind über die wiese streicht, und die wiese gibt sanft nach wie schon ware es, barfussig im grosse zu gehen. (B.Kellermann)

Fabian fuhr zusammen, als habe er seinem stoss vor die Brust bekommen, und blickte das Madchen mit offenem Munde an (B.Kellermann)

Zuerst hatte es den Damen Lerche Schellhammer wieder neue auf legen wurden, aber diese Hoffhung, die Fabian beglückte , war blad wilder in nichts zerronnen. (B.Kellermann)

Er wurde (werde) Reifenberg Vertrauen keineswegs missbrauchen (B.Kellermann). Genau zwei wochen, nach dem Fabian seinen Auftrag erhalten hatte, meldete er Tauberhaus , dass sein Entwurf fertig sei.(B.Kellermnn)

Wenn ich Zeit hatte, so wurde ich kommen. Wenn ich Zeit gehabt hatte, so wurde ich gekommen sein.

Nemis tilindegi konyuktiv qaraqalpaq tilindegi aniqliq ham buyriq meyillerinen basqa meyillerge tuwra keledi. Bul haqqinda jumistin songi babinda soz etiledi. Nemis tilinde imperativ buyiriw,undew, qozgaw, oyatiw (islewge) siyaqli manilderdi bildiredi. Joqarida aytilgan eki meyilden tupten pariql etedi. Imperativ hesh qanday mahal formalarina iye emes. Ol tek gana presenste qollaniladi. Imperativ tiykarinan kommunikativlik Funktsiyasin atqaradi,ol soylew momentinde bolatugin yamasa bolmaytugin is-hareketke bolgan qatnasti bildiredi, formasijasaliwi boyinsha indikativ ham de konyuktiv meyil formalarina salistirganda olar maqsetine qaray xabar, soraw, undew gaplerde qollansa,bul tek gana buyriq gaplerde qollaniladi.Buyriq meyilinin ozine tan ozgesheliklerden tagi biri aniq hesh qanday maqsetsiz qosimtasiz jaziliwi bolip tabiladi.

German tillerine tiyisli bolgan ingliz (anglishan) tilindegi ekinshi betke qaratilgan (birlik sanda) formasi arqali, yagniy hesh qanday qosimtasiz, buyriq manisinin belgisiz jasaliwi tuwrali L.S.Ermolaeva ozinin joqarida ati atalgan maqalasinda oni oz aldina meyil dep qarawga toliq daliyl jetispeydi dep jazadi. Bul

forma indikativten hesh qanday ozgashelikka iye emes. Buyirwdin manisi kontekstte gaptin strukturasi, intanatsiya ham leksikaliq usil menen berilip turipti. Degen menen, bul pikir bir jaqlama aytilganliqtan ogan toliq qosiliwga bolmaydi.

Imperativtin tagi bir basqa meyillerden parqi onda barliq betlerdin sonday-aq birlik ham koplik sanlari markerlerinin qatnasiwi bolip tabiladi. Indikativte sonday-aq, konyuktivte da birinshi, ekinshi ham ushinshi betler, olardin birlik ham koplik formalari, sonday-aq sipayi formasi bar. Al imperativ bolsa 2-bet birlik ham koplik, 1-bet koplik ham sipayi formalari bar:

Der Junge glaubt herauszuhoren: Komm! Komm hinaus! Singe! Fliege mit uns! Weit, Weit fort! An den Hafen! Auf das Meer! In die Ferne! „Bitte mach weiter! Ich mochte den Druch einmal sehen!

„Karren nennt man das!" Verbessert Ben gewichtig, „Doch sag, wer wan gutenber? Mach es zurecht und bring es ihm !hass dir zeit! (CH.Thomas .Den Blitzkerl). „Warten sie, blad lachen sie nicht mehr „schrie Morenz und achloss die tur hinter Rolf Falkner laut zu.

Schneller, schneller, Falkner, ich habe keine Lust, hier den ganzen Abend zu sitzen (E.R.Greulich. „Mit Mut und Hist") „Kommen sie mit! " „Kommen sie ruhig

naher, Falkner, sagte der Direktor ironisch „Bitte, nehmen sie platz" „Das werden wir sehen „ antuontete Hermann. Unzufrieden „schnell wieder zum Rucksack", sagt Anton. Er sagt zu Belle; warte doch mal!"

(E. R. Greulich ."Mit Mut und List") Endi biz imperativtin' is harekettin' orinlaniwi yaki orinlanbawi haqqindagi soylewshinin tin'lawshiga buyriq, o'tinish-tikek ,shaqiriq, ken'es turinde aytqan oy pikirlerin bildiredi . Buyriq miyli hazirgi ham kelesi waqitta islenetugin is hareketi anlatadi. Burin aytip otkenimizdey nemis tilinde imperativtin' 4 formasi; Ekinsh bet birlik ham koplik, birinshi bet koplik ham sipayi formalarina iye.

Imperativtin' ekinshi bet birlik formasi, feyil turinine -e_ sufflksin jalgaw arqali jasaladi , bunda du betlew almasigi tusip qaladi: beginne (e)! bleib (e)! denk (e)! fahr(e)! geh(e)! hang(e)! Kling(e)! lauf(e)! nenn(e)! rat(e)! schreib(e)! Flag(e)!

Bunda feyillerde "e" qollaniliwi da, qollanilmawi da mumkin: Frag einmal! Geh nicht so schnell! Gib! Hilf! „Komm , setzt dich, "sagte Paula (HJ) Sagmir, bitte, was hast du gestern getan? Geh doch aus Licht! (M.S).

„verkauf mir deinen Esel" - sprach er Konig zu ihm .

Nach einer weile naht er! Ben, grosse Kelle! „Komm mit!" rufter „ Sag mal, grossvater, hast du denn bei den Mohawk auch mal einen uberfall erlebt?" Komm, Just, der Herr will nicht erlauben , dass ich dir in seinem Haus sage, was du tun sollst.

Tomendegi jagdaylarda -esuffiksinin qollaniliwi shart;

a)feyildin tubiri d , t , dm , gn , ffn , tm , chl , tz , chn , bn menen tamamlangan bolsa;

bade! Warte! Widme! Offhe! Ebne! Zeichne! Atme! schatze! Begegne! Streichle! ham t,b.

warte, so geht das nicht!
Ben drangt:" Erzahle weiter!"
Versuche du es mal!"

Hore , Just ,mache mir zugleich auch
deine Rechnung: wir sind geschiedene Leute.
-warte: gut ,dass ich daran denke.

b)Feyildin tubiri -ig suffiksine pitken jagdayda: beendige! Beruhige !
entschuldige! Reinige! Fertige! Entschuldige, wenn ich dir deine zeit getohlen habe.

v) Feyildin aqiri -er, -ei, -el suffiksinlerine pitken bolsa: belle! Rudere! Wandere! Raschele! Badele! Feiere! Falle! Bolip -e_ suffiksi qollaniladi: wardene so viel in der Nacht nicht!

Kushli betlenetugin feyillerden ayrimlarinin negizi ozgermeydi,
misal:

Indikativ Prasens

Imperativ

du fahrst

fahre ! (bar)

du laufst

laufe ! (Jugir)

Misallardan korinip turganinday imperativtin ekinshi bet birlik formasi jasaliwi boyinsha indikativtin presens formasinan ayrim jagdaylarda parq etedi, al

ayirim jagdaylarda parq etpeydi. Tek gana betlik qosimtasi qosilmaydi al negizinde -e_ dawislisi bolgan kushli feyiller buyriq meyildin (imperativ) ekinshi bet birliginde presenstegidey _e_ dawislisi _i_ dawislisina ozgeredi. Bunday feyiller _e_ dawislisin almaydi.

Misali:

Indikativ (Prasens)

Imperativ (Prasens)

geben: du gibst

gib!

lesen : du liest

lies!

helfen: du hilfst

hilf!

Versprechen: du versprichst

versprich!

Biraq gehen feyili: geh bul qagiydaga kirmeydi. Sonday-aq kommen ham lassen feyilleri de buyriq meyilinde _e_ suffiksin almaydi. Biraq sehen, sich, ham siehe feyilleri bul qagiydaga kirmeydi. Misali : komm! Lass!

Lass sie doch, Freund, lass sie, die kleinen hamisehen Neider deines wachsenden Ruhmes!

g) Qalغان kushli ham kushsiz feyiller_e_dawislisina iye,biraq bul suffiks
awizeki soylesiw tilinde tusip qaladi/. Misali:
fahre ha‘m fahr! Schreibe ha‘m schreib!

Stosse ha‘m stoss! Steige ha‘m steig!

Laufe ha‘m lauf! Fliehe ha‘m flieh!

Al ayrim feyiller ozlerinin imperativ formasin konyuktivkr usap jasaydi.
Yagniy olar ozlerinin jasaliwi boyinsha indikativ presensten pariқ etedi. Bular sein,
haben, werden komekshi feyilleri bolip tabiladi. Misali:

Indikativ presens	Imperativ
du bist	sei!
du hast	hab (e)!
du wirst	werde!

Nemis tilindegi imperativtin ekinshi bet koplik turi indikativ (aniqliq)
meyili presensinin ekinshi bet koplik turine saykes keledi, bunda tek ihr (siz)
betlew almasigi tusip qaladi. Misali: atmen! Offnet! Wartet! Badet! Sagt!
schreibt! Begegnet! Lest! Kommt! Nehmt! Fahrt! Gebt mir funf-sechs Tage
Zeit. (karak. Marchen)

Indikativ Prasens	Imperativ
ihm atmen	atmen!
Ihr offnet	offhet!
Ihm begegnet	begegnet!

Misallardan korinip turganinday indikativ presensinen, imperativtin
ayirmashiligi onsha bayqalmaydi. Bulardin betlik qosimtasi da birdey. Bundagi

tiykargi ayirmashiliq indikativ presenste ihr betlew almasiginin qollaniliwi bolsa, al imperativte ihr betlew almasiginin qillanilmawi yamasa tusip qaliwi. Joqarida aytip otilgenindey, yagniy imperativtin ekinshi bet birlik formasina usap, imperativtin ekinshi bet koplik turide konyuktivke usap jasaladi. Sonida aytip otiw kerek, imperativtin ekinshi bet koplik turi, indikativtin ekinshi bet koplik turine usap jasaladi. Bul aytqanlarimizdi haben, seien, werden komekshi feyillerin salistiriw arqali korip otemiz.

Misali;		
Indikativ	Konyunktiv	Imperativ
ihr habet	ihr habet	hab(e)t!
ihr seid	ihr aeiet	seid!
ihr werdet	lhr werdet	werdet!

Misallardan ko'rinip turg'aninday, haben komeksh feyilinin' ush meyili formalarinin' presenste beriliwi bir-birine uqsas, al sein komeksh feyilinde bolsa indekativ presensi imperativke uqsaydi, al werden komeksh feyiline keletugfin bolsaq ush meyil formasinda da birdey. Bul ush meyil formasinin' tiykargi ayirmashiligi imperativta ihr betlew almasiginin' tusip qaliwi yamasa qollanilmawi bolip esaplanadi.

Al ayrim waqitlari buyriq tikkeley ekinshi betke qaratip qatan' ma'nige iye bolgan jagdayda ihr betlik almasigi qollaniliwi da mumkin: Seid ihr zur Prufung bereit!

Endi nemis tilindegi Imperativtin' birinsh bet koplik turine keltiretugin bolsaq bunin' jasaliwi Indekativ presenistin' birinshi beti kopligine uqsas bolip turafl. Biraq Imperativte "wer" betlew almasigi feyili sozden keyin turafi. Imperativtin' bul formasida kobnese buyiriw emes, al tilek, o'tinish, shaqiriq ma'nilerinan'latadi. Sebebi, birinshi bettin' kopliginde is-hareket soykewshi ham onin' menen bir kollektivte islenetugin yamasa sol jumisti birge orinlawi kerek bolgan adamlar

tarepinen iske asiriliwi kerek boladi. Bunday jagdayda minanday konstruktsiya isletiledi:

Misali:

Indikativ

Prasens

Imperati

v

1 - bet koplik

1 -bet koplik

wir gehen

Gehen wir!

wir schreiben

Schreiben wir!

wir lesen

Lesen wir!

Soni da aytip ot'iw kerek, joqarida aytilganinday nemis tilindegi geypara feyiller ozlerinin imperativ formasin indikativ ham konyukativke uqsas jasaydi. Bul aytqanlarimizdi biz haben, sein, werden komekshi feyillerin salistiriw arqali qarap otemiz;

Indikativ Pr'sens

Konyunkativ Prasens

Imperativ

Wir haben

wir haben

haben wir!

Wir sind

wir seien

seien wir!

Wir werden

wir werden

werden wir!

Misallardan ko'rinip turg'aninday, imperativten indikativ ham konyunktiv presensler onsha ayirmashiliqqa iye emes. Tek gana bundagi tiykargi ayirmashiliq indikativ presenstegi sein komekshi feyilinin sind bolip beriliwi ham wir almasiginin feyil sozden aldin tuwri bolip tabiladi.

Bunnan basqa da imperativtin birinshi bet koplik formasi manilik jaqtan nemis tiline tiykargi feyildin birinshi bet koplik ham modal feyili jardeminde beriliw

jagdaylari gezlesedi, yagniy wollen ham lassen modal feyillerinin oborotlari imperativtin birinshi bet koplik formasina sinonim esaplanip , nemis tilinde ken qollaniladi;

Wollen wir arbeiten!

Wollen wir schreiben!

„Nun, aber wollen wir nicht langer von diesen alten Dingen sprechen, Frank!"

(B.Kellermann).

Nemis tilinde imperativtin sipayi formasi indikativ presenstin ushinshi bet kopligine usaydi,biraq sie betlew almasigi infenitiv formasinda turgan feyilden keyin kelip ulken harip penen jaziladi;

Indikativ Prasens

Imperativ

Sie kommen

Kommen Sie!

Sie warten

Warten Sie!

Sie gehen

Gehen Sie!

Reden Sie frei, gnadige Frau! Vor mir durfen sie sich Ihres unglucks nicht schamen.

Gehen Sie, Madame, gehen Sie! Reisen Sie glucklich! Machen Sie , was sie wollen,

Herr Major... weisen sie doch, Fraulein.

-Geben Sie mir ihn wieder!

Horen Sie nur kurz. Rommen Sie wenigstens mir erst nach, Tellheim, was fur

Gespenster sehen Sie! Fassen Sie sich doch und horen sie mich.
(.G.E.Lessing.

Ausgewahlte werke).

Soni da aytip otiw kerek, birinshi bet koplik ham sipayi formalarindagi buyriq ekinshi betke qaratilgan buyriqqa qaraganda manisi tarepten de ozgesheligi seziledi. Onda qatan buyriq ornin usinis, tilek-otinish siyaqli maniler iyeleydi. Forma tarepten ozgeshelik bolsa , buyriq qaratilgan shaxs (adamnin) tin almasiq formasinda keliwinin shartligi. Misali; Sehen Sie, auch das wichtigste haben wir

einander noch nicht sagen können .

Eger usi misallarda almasiqlardi tusirip qaldiratugin bolsaq pikir uliwma manissiz bolip qaladi. Misali; sein , haben, werden h,t,b.

Jane deayta ketetugin bir narse nemis tilindegi bir qatar feyiller sonin ishinde haben, sein, werden feyillerinin imperativi, indikativ ham konyunktivke usap jasaladi;

Indikativ Prasens	Konyunktiv Prasens	Imperativ
Sie haben	sie haben	haben sie!
Sie sind	sie seien	seien sie!
Sie werden	sie werden	werden sie!

Misallardan korinip turganinday, usi feyillerdin' jasaliwinda onsha parq bayqalmaydi. Bundagi tiykargi ayirmashiliq indekativ presenstegi sein komekshi feyillerdin' sind bolip beriliwi ham mperativ presens formasinda sie betlew almasiginin' Infinitiv formasinda turgan sozden keyin turadi.

Nemis tilinde imperativte preterito-presentia feyillerinen tek gana wessen (biliw) feyli qollaniladi. misali; Wissen!

Jane de ayta ketetugin bir na'rse, ajiralatugin feyillerden imperativ jasalganda, prefiksler feyilden ajiratilip odan keyin turadi; „steh fruh auf! " „Ziehe dich schnell an!" „Kommen sie bitte mit!" ... (w.Bredel)"Pass gut auf! Ich komme ! (Ch.Thomas Der Blitzkere). Sie steigen ab, sie steigen sofort ab! ... (TH Man) Demek nemis tilinde imperativ jiye-jiye qollanilatugin feyil meyillerinin' biri bolip , har qiyli manilerfe qollaniladi;

1. Buyriq manisinde qollaniliwi;

„Brenge ein paar tassen kafee und Zigarren in dan Billardsaal" sagte er zu dem Folgmadchen, das uber den varplatz ging (Th. Mann)

2. Iltimas manisinde beriliwi:

„Thomas mein Sohn, sie mal so gut" , sprach Johann Buddenbrook und Zog seie grosses schlüsselband aus der Beinkleidtasche. (Th.Mann)

3.Talap qiliw manisinde qollaniliwi; „Sie müssen sich mit min schlagen!" (Th.Mann)

4.Qadagan qiliw manisinde beriliwi: „Betreten sie nich dieses Haus!"

5. Shaqiriq manisinde qollaniliwi; Bleibe hart und stark, gutes volk! (W SSredel)

6. Otinish tilek manisinde; Gib (mir) doch mal das Buch her!

7.Shaqisga (adamga) arnawli itibar berilgende imperativ betlik almasiqlari menen birge qollaniladi;

„Kummere du dich um deine Angelegenheiten !"
„Kummere dich um die Formen!" Der seifenlein ist fertig.

Nemis tilinde imperativ- buyriq meyilinin ushinshi bet birlik ham koplik formalari joq. Biraq buni aniqliq meyilinde Sollen feyili arqali beriwge boladi:

Er soll geben. Sie soll fortgehen.

Sunday-aq, feyildin konyunktiv formasi arqalida buyriq manisi anlatiladi. Bunda buyriq tikkeley ekinshi betke emes, ol arqali ushinshi betke qaratiladi:

Der nachste trete ein!

Endigisi kirsin!

Sunday-aq, bulardan basqa da feyildin aniq emes formasi yamasa baslawshi „man“ arqali beriletugin gaplerde de buyriq mani anlatiladi. Bunday jagdaylar retsentlerde, korsetpelerde usinislarda qollaniladi:

Man mache Raum!

Namen will man!

Man nehme ein Glass Wasser!

Man nehme drei mal am Tage ein!

Nemis tilinde buyriq manisi joqarida aytilganlardan tisqari feyillerdin infmitiv formasi ham partisip II Formasi arqalida beriledi:

Aufpassen! Setzen! Durch vorsichtiges Fahren Unfalle verhuten! Leben!
Leben! Nicht sterben!

Aufstehen! Alle zurucktreten!
Aufgepasst! Nicht zu viel geschwatz!
Rauchen verboten! Stillgestanden!

Bunday jagdaylarda prefiksler feyilden ajratilmay naduris qollaniladi. Sunday-aq, tagi da Indekativ presens arqali ekinshi betke qaratilgan buyriq ma'ni'li gaplerde jiye-jiye gezlesedi; Du gehst jetzt nach Hause, und bringst line Tasche mit!

Bunnan basqa da awiz eki soylew tilinde buyriq manisinin' feyilden basqa soz shaqaplari arqali beriliw jagdaylari gezlesedi.

Bunday jagday a'skeriy buyriqlarda komandalar da gezlesedi;
Schnell! schnell! schneller! Ruhing! Vorwärts! Achtung! Feuer! Weg!
Zinks! Links! Links! H.t.b.

Joqarida atap otkenlerdi juwmaqlastirip aytqanda, barliq tillerge tiyisli bolgan feyildin' Imperativ formasi nemis tilinee de ta'n bolip esaplanadi. Usi Imperativ formasinin' jasaliwinda da ha'm de qollaniliwinda nemis tiline ta'n bolgan ozgesheliklerde bar,hazirgi nemis tilinde Imperativtin' ekinshi bet birlik ham koplik, birinshi bet koplik hamde ekinshi bet arqali ushinshi betke qaratilgan sipayi formalari bolip,olar feyil tubiri yamasa ogan qosilgan suffiksler arqali beriledi. Sonida aytip otiw kerek, nemis tilinde Imperativtin' birinshi bet birlik ham ushinshi beti joq dep korsetiledi. Biraq bul formalardi modal feyiller ham de har qiyli grammatikaliq qurallar arqali beriwge boladi.

Bulardan tisqari jamiyetlik orinlarda'awizeki soylesiw tilinde, buyriqtin'belgili bir adamga emes hammege birdey ta'n bolgan formalari da ushirasadi.

Imperativ nemis tilinde tek buyriq meyilin jasawshi formalar arqalida emes, al indikativ (aniqliq), konyunktiv (shart) formasindagi feyiller menen de beriliw jagidaylari ushirasadi. Bunda ol qatan' buyriq yamasa usinis, korsetpe ma'nilerine iye boladi.

QARAQALPAQ TILINDE FEYILDIN' BUYRIQ FORMALARININ BERILIW USILLARI HA'M QOLLANILIWI

Buyriq meyil so'ylewshi ta'repinen basqa birewge qaratilgan buyiriw, hamir, talap etiw, shaqiriq-suren, o'tinish-tilek usag'an tag'i da basqa manilerdegi is-hareketi an'latadi. Soylewshinin buyrigi tinlawshiga (ekinshi ya birinshi betke), tinlawshi arqali basqa birewge (ushinshi betke) o'tedi. Sonliqtan haqiqiy buyriq meyil formalari, tiykarinan ekinshi ha'm ushinshi bet arqali bildiredi:

al, ayt, oqit, jazdir, uyret, uyren, oqin, aytin, oqisin, aytsin, qala ber, qabit e'yt, otir, tur, jursin, korsin ha'm tag'i basqa.

Bizge belgilibunday buyriq meyil feyilleri ush bette, birlik ham koplik sanlarda betlenedi ham de bolimli ham bolimsiz turinde qollaniladi.

Turkiy tillerde sonin' ishinde qaraqalpaq tilinde feyildin buyriq formasinin birinshi betinin birlik sanin aytip o'tpesten burin tyurkologyada usi ma'sele menen baylanisli printsiptial qarsiliqli pikirdin bar ekenligin aytip otiwimiz kerek. Tyurkologiyalardin bir toparinin miynetlerinde feyilde buyriq formasinin birinshi bet birlik saninin bar ekenligi aytip otilgen.

Tyurkologiyalardin basqa bir toparinin miynetlerinde bolsa, feyildin buyriq formasinin birinshi bet birlik sani biykar etiledi, yagniy joq dep korsetiledi. Usi usagan qarsiliqli pikir tiykarinan, feyildin buyriq ham otinish-tilek formasi dep korsetedi.

Solay bolsa da, usi bir zat birinshi topar ilimpazlarini miynetlerinde bolsa feyildin otinish-tilek formasinin birinshi bet birlik sani, ekinshi topar ilimpazlardin ilimiy miynetlerinde bolsa, feyilinin otinish-tilek formasinin birinshi betinin birlik sani dep beriledi. Albette, bul jerde qarsiliqli pikirdi amelge asiratugin eki pikirdin oz aldina feyil formasinin bir sistemaga biriktiriliwi menen aldingi tartisli masele oz-ozinen ahmiyetin jogaltadi.

Feyildin buyriq formasinin yamasa buyriq meyildin birinshi betinin birlik sani

qaraqalpaq tilinde feyildin tubirine -ayin -eyin affikslerinin qosiliwi arqali jasaladi; -Men de allanin ati menen ant eteyin , shiragim, senin janindi

almaqshibolgan quyin dawı kelgenshe senin menen birge bolayın,-dedi.
(min bir tun .arab xaliq ertegi).

Arzim sagan aytayın,

Patyamdi bereyin.

Tanidin bas en- dedi,

Tanitayin men- dedi. (qaraqalpaq folklori)

-Qane, qasima jaqinla, o'lim-o'lim bir o'lim,baltani salip o'leyin.

Qaraqalpaq tilinde feyildin buyriq formasinin birinshi bet birlik sani ayriqsha forma jasaytugin qosimtanin izinen tiyisli betlik qosimtasinin qosiliwi menen jasaladi. Usi jerde feyil formasin jasaytugin affiks penen betlik qosimtasin korsetiw maselesinde tyurkologiyada birlik joqligin da aytıp otıw kerek. "Hazirgi qaraqalpaq tili" degen miynette, feyildin tubirine (-a, -e, -i,) -yin, -in, -in affiksleri qosiladi dep

beriledi. Usilardan malim boliwina qaraganda feyildin buyriq formasinin birinshi betinin birlik sanında forma jasaytugin affiks penen tiyisli betlik qosimtasin bilay korsetip otıwge boladı;

forma jasawshi affiks; -ay// -ey.

Betlik qosimtasi; -in// -ini.

Usi jerde "Hazirgi qaraqalpaq tili" degen miynette -ayin -eyin menen bir qatarda

-yin -yin usınday qosimtalari da korsetiledi.

Forma jasaytugin affikstin -ay, -ey varyanti keyingi dawissiz seslerge pitken feyllerge qosilip birinshi bettin birlik sanin anlatatugin qosimta menen birlikte qaraqalpaq tilinde -ayin -eyin formasında keledi.

-Allanin ati menen ant eteyin

Hazir koreyin, tusken payda qanshelli bolsa da ekewimizge ortaq bolsin, dedim.

-hay, juzi qara, sirgiyalar! Ne islep ne qoyganlarinizdi ishlerin bilip turgoy onda men ozim korseteyin koresindi! 01 desen oleyin qal desen qalayin.

(min bir tun , arab xaliq ertegi)

Qaraqalpaq tilinde feyildin buyriq formasinin birinshi bet birlik saninin bolimsiz turi forma jasaytugin affikstin aldina -ma , -me qosimtasinin qosiliwi arqalijasaladi. Buni toliq korsetetugin bolsaq -mayin, -meyin bolipkeledi; Allanin ati menen ant etemen, men kol menen baliqlardin qupyasın bilmey, shaharge qaytpayin da , patshaliq taxtimdi da kormeyin, -dedi patsha.

Qaraqalpaq tilinde bolimsiz modelin jasaytugin affiks benen feyil formasin jasaytugin affikstin dawisli sesleri uylesip keliwi natiyjesinde minanday struktura kelip shigadi;

-ma -ayin	-ma; yin	-mayin
-----------	----------	--------

-me -eyin	-ma; yin	-meyin.
-----------	----------	---------

Bul stuktuwra juwan dawislilarda usi bir sestin nizamli strukturasin juzege shigaratugin bolsa, jinishke dawislilarda har tarepten uylesip kelgen eki sestin hesh qaysisina usamaytugin s sesine koshedi; oqima -ayin oqimayin,

kelme eyin kelmeyin. Sonday-aq qaraqalpaq tilinin feyildin buyriq

formasinin birinshi bet birlik saninin soraw formasi -ba , -be, soraw janapayinin qosiliwi arqali da jasaladi;

Usi qalada neshe daw bar ekenin aytayin ba ? Janindi jahannamga berip jibereyin be, ne dep jursen?- depti.

Tilimizde bunday buyriq meyil soraw formasi koplep qollaniladi. Feyildin buyriq formasi, buyriq , hamir etiw, usinis, tilek- otinish usagan turli mani alatuginligin aytip otken edik. Usi maniler basqa feyil formalari arqali da anlatiliwi mumkin. Feyildin buyriq formasinda har qiyli grammatikaliq maninin anlatiliwinda Buyriq beriwshi ham usi buyriqtin koniktirilgen obektin bildiretugin subekttin boliwi zarur bolip esaplanadi. Yagniy buyriq beriwshi shaxs (adam) ham buyriq beriliwshi shaxs.

Feyildin buyriq formasinin birinshi betinin birliginde buyiriwshi ham buyiriliwshi shaxs (adam) sol bir subekt bolip , bul feyil formasinda zarur bolgan eki tareplik, yagniy buyiriwshi shaxs (adam) ham sol buyriqqa koniktirilgen shaxs ti mazmunliq jaqtan bir obekte jiynaladi;

-Men qalaga keteyin shaxzadanin qasina barayin.

Senin qaptalinda quri otirmayin, uyge barayin.

-Sonson jigitlerge oylasayin, jatarda xabar alin, bir juwabin bereyin, dep edi

Feyildin buyriq formasinin birinshi betinin birlik sani waqti jaginan hazir, yagniy soylesiw momentinde yamasa jaqin arada bolatugin isti, hareketti, qiymildini bildiredi. Sonin ushin feyildin buyriq formasinin keler mahaldi jasaytugin affiksleri menen maniles keliwi mumkin. Tap usinday etip qollanilganda da buyriq forma soylewshinin sol jumisti orinlawga degen oyin, sol isti yamasa jumisti etiwge degen niyetin bildiredi;

Kormeyinam, kuymiyinam dep, usi jerde qala bersem neqilar eken?

-Hazir aytayin. O marhamatli patsham ! Akel berman keseganamdi alayin, Mina omirdin lazzatine qanayin!

(Min bir tun, arab xaliq ertegi) Joqarida keltirilgen misallarda buyriq formasinin endi yamasa hazir bolatugin is-hareketi, qiymildini bildiriwi, tap usi grammatikaliq maninin feyildin hazirgi ham keler mahal formalarinda kelgenligin koreyiz. Feyildin hazirgi yamasa kelesi mahal formalarinda bolsa, birinshi baslangish yamasa tiykargi zat is-hareketin waqit tusinigi bolip esaplanadi;

-Pulin bereyin de^agazin alayin!. -Qoy , bunin ishin alip koreyin!

-Kishkene qiz, men onda keteyin.....

-Joq , sabir eteyin!

-Bir narse aytayin, toqta tur azmaz.

Usi misallardan korinip turganinday feyildin buyriq formasinin birinshi bet birlik saninin bildiretugin-ayin, -eyin qosimtalari soylewshinin bir isti , qiymildini is- hareketi orinlawina yamasa orinlamawina bolgan qatnasin bildiredi. Sonday-aq, feyildin buyriq formasinin birinshi bet birlik sani turaqli soz dizbeginin qatarinda kelgende manilik jaqtan kushli arziwdi bildirip, jalbariniwdi, siyiniw usagan manilerdi bildiredi;

-Qurbanin bolayin hazireti patsham, gunamdi keshire gor!

-Sadagan bolayin, shaxzada, sen agana tuwri tusin.

(min bir tun , arab xaliq ertegi)

Qaraqalpaq tilinde modalliq mani anlatatugin -ay, -ey affiksin qabil etken feyillerden jasalgan feyildin buyriq formasinin birinshi bet birlik sani bolimli formada kelgende ruxsat sorawdi, iqtiyar beriliwin ham de bolimsiz formasa kelgende xabardar boliwdi anlatadi;

-Al endi, tilekti men aytayin,-dep Turdibay shayir kesianin tubin jorga shayip turgan aragina termile soyledi. Mende uyge jetip qala qoyayin, mashinandio shaqirdiq !

Qaraqalpaq tilinde feyildin buyriq formasinin birinshi betinin birlik sani -da, -de janapaylari menen kelgende, soylewshinin isi , qiymildini , hareketti etiwge degen yamasa orinlawga bolgan juwmaqlangan natijesin bildiredi;

-Dayi men awilga qaytayin da!

Feyildin buyriq formasinin birinshi bet birlik saninin grammatikaliq manisi, kontekstte har xiyli leksik ham leksika-grammatikaliq qagiydalar arqali turli-turli koz- qaras juzege keledi. Bulk oz-qaras tiykarinan feyil formasinin ham onin menen keletugin leksik ham grammatikaliq qagiydalarin manlier menen tiz baylanisli bolip esaplanadi.

Turkiy tillerde sonin menen bir qatarda qaraqalpaq tilinde feyildin buyriq formasinin birinshi bet birlik saninin bar ekenligi yamasa joq ekenligi haqqindagi masele usi bettin koplik saninada tiyisli. Feyildin buyriq formasinnin birinshi bet birlik sanin bar dep esaplagan ilimpazlar onin koplik saninin bar ekenligin de atap korsetken. Sonin ushin usi masele boyinsha basta aytip otılgenlerdi qaytalap otirwdin zarurligi joq. Endi feyildin buyriq formasinin birinshi betinin koplik saninin jasaliwina kelsek, bul qaraqalpaq tilinde -yiq, -e , -yik formasına iye boladi. Usi jerde bir na'rseni aytip o'tiw kerek bul formani N.K.Dmitriev "Bashkurt tilinin grammatikasında" tilek meyildin birinshi betinin' ko'pliginen alip, shatli rawishte buyriq meyildin I-bet ko'plik formasına otkeredi.

N.K. Dmitrievtin bul formani buyriq meyilge o'tkeriw sebebi, bunda qanday da bolmasin,tilek meyildin I-bet birlik formasınan ozine tan ozgesheliginin bar ekenligin esapqa aladi. Tilek meyildin' -ayiq, -eyik, ko'plik formasında haqiyqiy tilek -otinish maniden kore, shaqiriq manidegi buyriq basim keledi, sebebi, -ayiq, -eyik formasi arqali bildirilgen is- ha'reket tek so'ylewshinin' o'zine qaratilmay basqa birewlerge -ko'pshilikke qaratiladi.

Ko'pshilikti qaratiw, shaqiriw, majburlew ma'nisindegi is- ha'reketti an'latadi; barayiq, keteyik, isheyik, turayiq, jazayiq ha'm t.b.

Atti shawip otinler, barshenizdi korip qalaviq. hammege ten patya bereyjk, - dedi.

-Allanin ati menen ant eteyik, mina balennen awlaq bolayiq, -dedi qapini ashqan hayal.

Eski turkiy tillerinde ham ha'zirgi turkiy tillerinin geyparalarinda qollanilatug'in birinshi bet ko'plik sanindagi buyriq meyildin -ali, -eli formasi ha'zirgi qaraqalpaq tilinde qollanilmaydi. Bul forma XIX a'sirdegi qaraqalpaq klassik shayirlarinin' shig'armalarinda, sonday-aq folklorda ushrasadi.

Misali;

Sawashbolsabedeyjalin' o'reli, Perizat penen oynap,
da'wran su'reli,

Peri atina toqal ati ten kelmes, Kel ha', qoblan, at
shabisip ko'reli.

(Qaraqalpaq folklori)

Feyildin buyriq formasinin birinshi bet, koplik saninin bolimsiz -ma, -me affiksinin qosiliwi arqali jasaladi. Misali:

Oljergebarmayiq, ko'rmeyik da'wdi,-dedi Shaxzada.

(min' bir tu'n , arab xaliq ertegi)

Turkiy tillerde sonin ishinde qaraqalpaq tillerinde de feyildin buyriq formasinin birinshi bet koplik saninin soraw turli-turli leksika-grammatik qagiydalar ham intonatsiya arqali anlatiladi. Bunday meyildin birinshi betinin koplik saninin soraw formasi -pa , -pe, -ba, -be janapaylarinin qosiliwi arqalijasaladi;

-Qane, endigi masele , erten ham keleyik be?

Yamasa tusten keyin kelip komekleseyik pe?

Feyildin buyriq formasinin har bir betinin anlatatugin grammatikaliq manisinde uliwmalilar bolwi menen birge olardin har qaysisina tiyisli bolgan tiykargi ayirmashiliqlar bar. Bul feyil formasinin barliq betlerinde de soylewshinin is-hareketi, usi is-hareketi tamamlawga bolgan qalew, niyet, umitiliwi ham usigan uqsaslar tinlawshiga, koniktiriledi, yagniy orinlawshi onin ozi bolip tabiladi, yamasa onin orinlawi tinlawshinin ozine juklenedi. Basqasha aytqanda, feyildin buyriq formasinda buyriq ekinshi obektte koniktiriledi. Mazmunliq jaqtan birinshi bettin birlik ham koplik sanlari soylewshini ham soylesiwshilerdi bildiredi. Sonliqtan, feyildin buyriq formasinin birinshi betinin koplik saninda buyiriwshi ham oni orinlawshi bir obektte jamlenedi.

Feyildin buyriq formasinin birinshi bet koplik sani soylewshinin soylesip atirgan adami menen birgelikte orinlawga bolgan jumisi (isi) is-hareketi etiwge bolgan usinis , shaqiriwin, maslahatin, meyilin ham tagi basqa manilerdi anlatadi;

-Yaqshi, onda amanliqta ko'riseyik!....

-Ayttiq boldi-go Berdambet ag'a, turayiq! -dedi shibjinlap.

Feyildin buyriq formasinin birinshi betinin koplik sanininanlatatugin usinis , maslahat, undew, shaqiriw, soraw ham t.b. grammatikaliq ma'nisi waqitliq jaqtan endi yamasa jaqin arada bolatug'in is-ha'reketi, qiymildini bildirgende, feyildin' keler mahal formasinda da keliwi mu'mkin.

-Toy tamamlansin, bale basilsin, ne daw-janjeliniz bolsa sonnan son qarayiq!

Qaraqalpaq tilinde feyildin buyriq formasinin birinshi betinin grammatikaliq manisin tusindiriwde onin menen qollanilatugin har qiyli leksik, leksika-grammatikaliq ham morfologiyaliq birliklerdin de ahmiyeti ulli bolip esaplanadi.

Qaraqalpaq tilinde buyriq formasinin birinshi bettin koplik sani modal mani alatugin yamasa gey bir oz manisinde keletugin -kel, -kelin, -tur, -turin, -qoy, -qoyin usagan feyil formasinin ekinshi betindegi sozler menen kelgende, bular onin anlatatugin usinis, otinish, qaratpa, maslahat, shaqiriq usagan grammatik manisin buringidan da beter kusheytedi.

Sonliqtan da kel, kelin, qoy, qoyin, tur, turin, jur, jurin modal manide kelip, soylewshinin is-hareketi qiymildini amelge asiriwda payda bolgan meyilin, oni orinlawga bolgan ko'z-qarasin bildiredi;

Jur keteyik, shay-pay isheyik, demindi al... Kel ekewimiz, erkeklershe soyleseyik.... Jurin, bir kese shay isheyik....

Qaraqalpaq tilinde qa'ne so'zinin' o'zi yamasa feyildin' buyriq formasinin' ekinshi betinde keletug'in so'zler menen berilgende feyildin' buyriq formasinin' birinshi betinin' ko'plik I- saninin' grammatikaliq ma'nisin ku'sheytedi.

-Qa'ne, jur, Gu'lxantikine keteyik! -Qa'ne, basqa gap sozdi qoyayiq! -Qa'ne, jur, sonin' u'stinen otip keteyik!

Qaraqalpaq tilinde feyildin buyriq formasinin birinshi betinin koplik sanina -da, -de, -ta, -te janapaylari qosilganda soylewshinin is-hareketi qiymildini, orinlawga bolgan usinisi, otinishi, maslahati, shaqiriwi kategorya qasiyetine iye sezim juzege keledi;

Misali; barayiq-da, keleyik-de, qaytayiq-ta, jureyik-te -Togayda barip otin shawip qaytayiq-da! (min bir tun, arab xaliq ertegi)

Sonday-aq buyriq meyildin koplik sandagi birinshi betine -shi, -shi Janapaylari qosilip buyriqti da'slep kiden ko're jumsatip ko'rsetedi.

Misali; Keeteyikshi, barayiqshi, jureyikshi h,t,b.

-Keteyikshi, bul jerden tezirek!

(min bir tu'n , arab xaliq ertegi)

Qaraqalpaq tilinde feyildin buyriq formasinin ekinshi betinin birlik sani ham dorendi feyiller arqali beriledi;

Misali; oqi ,isle. Biraq ekinshi bettin birliginin sipayi turi feyil tubirine; (i)-n, (i)-niz, -(i) niz, -(i) n betlik affikslerinin jalganiwi arqali jasaladi. Haqiqyatinda, feyildin barliq tubiri ham dorendi formaları buyriq meyildin ekinshi bet birlik sanında aytiladi. Sonliqtan tubir ham dorendi feyiller meyildin ozi(tiykari) bolip esaplanadi. Hatte , buyriq meyildin II- bet birlik formasi tup dareje feyilleri siyaqli, barliq meyil paradigmasinin baslangish formasi boladi. Sebebi meyil fraktegoriyasinin basqa semantikaliq turleri feyil tiykarina belgili affikslerinin jalganiwi arqali bildiriledi.

Misali; -Angimeni qoy, bari bir senin ajelin jetip tur. Onnansha iymanindi uyir. Al bala, endi izine tus, -dedi wazir.

Olay bolsa, allaga qulliq etip jalbarin mumkin tilegingqabil bolip baleden qutilarsan,-dedijin-jipir.

(min bir tu'n , arab xaliq ertegi) Sonday-aq feyildin buyriq meyilinin ekinshi bet birlik saninin sipayi formasi qollaniladi.

Misali: obalina qalmaniz,-dedi.

-Aqsaqal, qulaq salip, bar intaniz benen tinlaniz!-dedi jas jigit.

(min bir tun , arab xaliq ertegi)

Basqa turkiy tillerdegige usap qaraqalpaq tilinde de feyildin buyriq formasinin ekinshi bet birlik saninin bolimsiz turi -pa, -pe, -ma, -me affiksinin qosiliwi arqali jasaladi.

Misali;

-Meni qiynama, ol qupyani ashсам, izsiz ketemen, dep turganim joq pa?

-Allalam saqlasin, balam, azat basindi ajalge baylama, -dedi wazir.

-Quday ushin, senmenin qanimdi moynima jukleme.

(min bir tu'n , arab xaliq ertegi)

Qaraqalpaq tilinde buyriq formasinin ekinshi bet birlik sani soylewshinin usinisi, buyrigi, hamir etiw, talap etiw ham usigan uqsaslari boyinsha orinlanatugin is-hareketi bildiredi. Tap usunday manide keletugin buyriq formasinin ekinshi bet birlik sanindagi sozler qaytalanip yamasa izli-izinen qollanilganda, onin manisindegi buyriq, hamir etiw, usinis, otinish ham usigan usaganlar tiyisli kategoryaliq ahmiyetke iye bolip, aniqtan-aniiq orinlanatugin is-hareketi bildiredi.

Misali: Olay bolsa, orninnan tur. Mina qapinin manlayshasına jazilgan jaziwdi oqi,- dedi.

(arab xaliq ertegi).

Feyildin buyriq formasinin ekinshi bet birlik sanindagi sozler baylanisli yamasa baylanissiz izli- izinen qollanilganda, olardin birinshisi ekinshisinen anlasilatugin is-hareketin, qiyimildinin qanday jagdayda bolatuginligin bildiredi ham hal feyil manisinde keledi.

-Onday bolsa, belindi bekkem buwda qolina balta, arqan alip, togayga barip otin shap.

Feyildin buyriq formasinin ekinshi bet birlik sani undew, shaqiriq, nasiyat, maslahat mazmunli buyriq, usinisti anlatadi, onin usi manisi soylesiw sitwatsiyasin ham tubir feyildin leksik manisi menen baylanista juzege shigadi.

Misali: Mart bol! Xabardar bol! Har bir qademindi bilip bas!

Feyildin buyriq formasinin ekinshi bet birlik sani siyiniw, minnetdar bolıw mazmunlı otinish-tilekti anlatqanda soylesiwshinin tinlawshiga degen jaqsi niyetin, otinishin anlatadı;

Misali: Saw bol! Qaynim !

Qaraqalpaq tilinde buyriq meyil tubir ham dorendi feyillerge -g'ir, -gir, -qir, --kir affikslerinin jalganiwi arqalida kushli imotsionallıq manige iye bolgan buyriq meyil jasaladı. Bul affiksler arqalı jasalğan buyriq meyil dara soz yamasa turaqlı soz formalarında kelip keyiw, g'arg'aw, qayg'iriw yamasa baxit tilew manilerindegi buyriqtı bildiredi. Buyriq meyildin bul turi kobinese awizeki soylew tilinde qollaniladı; qirilgir, onbagir, buyirmagir, ospegir, joq bolgir, qarabasqir, tili qirqilgir, juzi qara bolgir, bereket tapqir, omiri uzaq bolgir, qollari dart kormegir , onip oskir ham tagi basqa. Misali:

Ant etsin, ant atip ketkir? G'arg'is atqir, g'arg'is atsin sendey iyt, usi halg'a duwshar etken sen, ekensen g'oy.

-Qudaydan tapqir iyt! Seni ulamanin balasi dep kim aytar?

(G.Shamuratova "Qanlı ko'l waqiyasi)

Jane de ayta ketetuginim bir masele eski turkiy tillerinde ham hazirgi turkiy tillerdin geyparalarında qollanilatugin ekinshi bet, birlik sandagi buyriq meyildin -g'il, -gil formasi hazirgi qaraqalpaq tilinde qollanilmaydı. Bul forma XIX asirdegi qaraqalpaq klassik shayirlarının shigarmalarında, xalıq qosıqlarında , qabusnama ham hadislerde ushrasadı. Sonliqtan bul forma hazirgi qaraqalpaq adebiy tilinin meyil kategoryasına tiyisli emes;

A'y kewilim, oylanip kor sabir qilgil, O'zin'nin' isin'e mustaqam bolgil
(Kunxoja)

Bergil attin bayragin!

Sabir etkil, Qoblanjan, Ga qongil, ga onbagil ozin bil, -dep jiladi.

Bunnan basqa da qaraqalpaq tilinde buyriq meyildin ekinshi bet birlik sanina -shi, -shi, janapaylarinin qosiliwi arqali jasalip buyriqti buridingan kore jumsartip keledi.

Misali: alshi, -bershi, -ketshi, alsanshi, -bersenshi,

Aynalayin , hamirshim juwap bershi magan, -dep tagi jilap otir eken. O, omir! Sen nesen ozin?! Mina jaziqsiz qullardi ayasanshi! -Kempir-aw, aqiri, aziraq shidasanshi, haw?!

Buyriq meyil shart meyidin II- bet birlik formadagi -san', -sen' affiksine -a , -a', -o janapaylarinin qosiliwi arqali bildiriledi. Bunnan basqa da -da, -sa, -se, -oy, -o's, -sesh janapaylarida soylew tilimizde juda aktiv qollaniladi.

Bul janapaylar tubir sozlerge qosilip ta, dara turip ta qollana beredi. Bul janapaylar gapte qollanilganda soylewshinin'tin'lawshiga bergen buyrigin, tilegin, otinishin, gijiniwin, sonday-aq, keskinbuyiriwin ham tagi basqa modalıq manilerdi.

Misali: - Shoshan'latpay arman tartsa-a,...iyt senin'!... _ Biraqta bilayinsha kewildi bir kotersen'-o!... Bir awiz til qatsan'-o, 'bawirim janım! - dep hayaldin' soyletpey qoyatugin turi joq/Min' bir tun. Arab xaliq ertegi.

Aj ar; -Negip tursan' ? ... Jaqinlasesh! Kes!

Qosjan; -Jo-joq, ozin'... men hesh na'rse bilmeymen...

Ayta gorme!Ajar; -Aqilin'nan adastin' ba? Sen kespegende kim kesedi? Bolsesh!

Qolin'dagi pishaqti akel. Ozim aytaman.

Sonday-aq, bunnan basqada, qaraqalpaq tilinde buyriq manisin kusheytiwshi maqsetinde -goy / -gor janapaylari da koplep ushirasadi. Misali;

Ow, aynalayin mirzam rsh bolmasa kewilge darman bolarliq bir-eki awiz soz ayta goysan'-o -dep zarlap jiberdi.

-Aynanayin, jeter edi, oldimgoy endi! -degen jigittin' qolindagi ishqirgan dawis esitilip turdi. Biraq ta tezirek ayta gor.

-Al, shiragim, olay bolsa tezirek baslaygor, -dedi patsha aldiga en'terile berip.

(Min' bir tun. Arab xaliq ertegi)

Buyriq otinish, iltimas ma'nilerin qabil etkende -goysa/ -qoysa siyaqli janapaylar arqali berilip , gaptin'qaratpa agzasi kobinese gaptin' keyninde keledi . Al basqa waqitlari qaratpa soz gaptin' aqirinda keledi;

Uyqin' kelip, otirmasa keshegi an'gimen'di dawamlay goysa, ajapa! -dedi.

Al, endi ozin' aytagoysa, -dedi jigit

(Min'bir tun. Arab xaliq ertegi)

Aoylewshi birew bolip tin'lawshilar qatari kopshilik bolsa, olardin' arasinan buyriq berilip atirgan shaqistin' (adamnin') ati yamasa onin' hameli darejesin aytiw arqali da buyriq beriledi. Bunday jagidayda qaratpa soz gaptin' basinda keledi;

Wazir adam jiberip aldin'izga shaqirtin'iz. Kelgen son' gellesin shawip taslan'iz -dedi.

Proza, poieziyada, ko'rket shig'armanin', qosiqtin' qurilisin saqlaw ushin sen almasigi qollaniladi;

O'z isindi jaqsi niyet danalarg'a tapsir sen.

— Qaraqalpaq tilinde feyildin' buyriq formasinin' ekinshi bet birlik saniu arqali qatan', keskin buyriq beriledi.

Misali: Tasla baltani. Bolmasa is ko'resen'

- Jog'al ko'zime ko'rinbey.
- Uslan'! Baltani qolinar julip alin'!
- O'shir u'nin'di biyhaya!(G.Shamuratova "Qanli ko'l " waaqiyasi).
- Sha'pik: - Narim, sherim bosat! Jiber sag'an ziyansiz.

Ko'terme miltiqti! Bulda sona.

Ko'binese bunday buyriqlar patshalardin' ha'm de a'skeriy buyriqlarda gezlesedi. Bunday buyriqlar ko'pshilik jag'daylarda qisqa boladi. Sonday-aq feyildin' buyriq formasinin' ekinshi bet birlik formasi ha'zirgi ma'hal formasi arqali da beriledi, ha'm de bul waqitta buyriq qatan' formag'a iye boladi:

-Hazirgi menin' ko'zimshe mina ja'digey gazzaptin' gellesin shap! Min' bir tu'n . Arab xaliq ertegi.....

Sonday aq bir ga'ptin' ishinde belgili bir adamg'a qaratilg'an buyriqtin' ha'm ekinshi bet birlik ha'm sapayi formadaberiliwide ushrasadi. Bul bolsa qaraqalpaq tilinin' o'zine ta'n o'zgesheliklerinen bolip esaplanadi. Bunday waqitlari buyriq qaratilg'an qaratpa so'z ekinshi orinda keliw jag'dayi gezlesedi:

- Shap Shubin, bar, izinen hesh qashan Muxammedjannin' bir o'zin jiberiwshi bolman' ,.... qayda barmaqshi bolsa da izinen qalman' - dedi Kaus(Beruniy. O. Bekbawlov).

Ko'rsetilip o'tilgenlerge tiykarlanip feyildin' buyriq formasinin' ekinshi bet birlik saninnin' qallanilip ju'rigen tiykarg'i ma'nistin' buyriq, usinis bolip turg'anlig'inan belgilew mu'mkin. Sonin' menen birlikte bul feyil formasi ayirim jag'daylarda o'kinish, sha'rt usag'an ma'nislerde de beriledi. Biraq onin' usi ma'nisi feyildin' formasi tu'rinde tiykarlawshi - faktor emes. Sonliqtan da bul jerde onnan an'satilg'an is ha'reket , qiymildi mazmunliq jaqtan tin'lawshig'a ko'niktiriledi.. Tap

usi ayirmashiliq ta feyildin' buyriq formasin qa'siyetlendiriwshi ayirmashiliqlar bolip esaplanadi.

■ Qaraqalpaq tilinde buyriq meyildin' ekinshi bet ko'plik sani —in' , -n' , lar/ -in'iz / -n'iz,/ ler/ affikislerinin' qosiliwi arqali jasaladi:

- Ayaq qolin shandip baylap, sandiqqa salin'lar da sha'harden awlaqqa aparip, qilish penen shawip o'ltirin'ler.

O'limtigi qus penen iytlerge jem bolsin! - dedi (Min' bir tu'n) . Endi mine , qolim baylawli aldin'a kelgenimde „ Ha'zir gellesin shabin'lar"!- dep pa'rtan berdi. Bulda sonda :

- Awizin'izg'a kelgendi sandiraqlamay tinish otirin'lar ; anaw man'layshashtag'i jaziwdi oqig'an joqsizlarma, tillerin'e iye bolin'lar!- dedi,-Bulda Sonda.

Ko'rip o'tilgen misallarda buyriq meyildin' ekinshi bet ko'plik sani , birlik saninan o'z ayirmashiliqlarina iye bolip tabiladi..

I. Ha'zirgi qaraqalpaq tili. Morfologiya . No'kis,1981.

Yag'niy buni aniq tu'sindiretug'in bolsaq -lar/ -ler ko'plik jalg'awi qosilsa buyriq miyildin' ekinshi bet ko'pHk tu'ri jasaladi.

Buni sezgen hayal:- Tag'i da eki dinar pul a'kelip berin'ler! - dep buyirdi.

- Bunnan qoriqpan'lar, to'menge tu'sin'ler,- dep im qag'adi

(Min' bir tu'n . Arab xaliq ertegi)

- Buyriq meyildin' ekinshi bet ko'pHk sanin jasasytug'in affikisler tiykar feyillerge jalg'anip, so'ylewshi ta'repinen eki yamasa bir neshe tin'lawshig'a qaratilg'an buyrtiqti tilekti yamasa buyriq o'tinishti an'latadi: ju'r-in', qara-n', isle-n' ayt-in', oylan-iniz', sana-in'iz, jaz-in' .

Misali: Balalar tinishlanip tapsirmani islen'... Biraq ko'p arqayin bolman'. Qayaqa barsan'iz da turaqli ma'nzilin'izdi aytip tez xat jazin'. U'yden taptin'ban'. Xattida tartinbay awilg'a jaza berin'! E.Ctepbergenov „Qumar“/....

Tilde -n'iz formasi ko'pHk ha'm hu'rmet izzet ma'nilerin qosa an'latadi. Sonin' menen birge ko'pHk formalar -n', -in'iz formasi ,siz dew:~ ma'nisinde bir adamg'a tin'lawshig'a qaratilg'an buyriq, o'tinish - tilek ma'nilerinde jumsaladi. Buyriq meyildin' ha'm -in'iz formalarinin' arasinda azli-

ko'pli pariqtada joq emes. Olardan -in'iz formasida sipayiliq, izzet- hu'rmet ma'nileri basimiraq boladi.

I. Ha'zirgi qaraqalpaq tili . Morfologiya . No'kis,1981. Joqarida aytip o'tkenimizdey buyriq meyildin' ekinshi bet ko'plik tu'ri -lar/ -ler affikisi jalg'anip jasaladi depen edik. Bunday jag'dayda -lar/ -ler affikisi is-ha'rekettin' bir neshe tin'lawshig'a aytilg'anin' aniqlap ko'rsetiw, ko'pик ma'nisin ku'sheytiw maqsetinde buyriq meyilge jalg'anadi.

-Suw! Suw! Suw berin'ler?! Kim bar bul uyde , suw berin'ler?! -dep qalayu bolsa solay baqira basladim.

(E.O'tepbergenov „Qumar“....)

Aqshaxan: - Ja'llad! -dep baqirdi, eki pashshap tayar boldi.

Bunnan ketin'ler, Polatqa jetin'ler, awdarip attan alin'lar ,... moynina arqan salin'lar

(Qaraqalpaq xaliq folklori).

Buyriq meyildin' ekinshi bet, ko'pHk saninin' bolimsiz formasi -ma//-me// - pa// -pe qosimtasinin' qosiliwi arqali jasaladi:

Malik: -Shuwlay bermen' , ha'zir sespey qatiradi.....

Sha'pik: - Joq atpan'lar! 01 anajolbaris . Sestin'di shig'arma.

Nurlibay: - Atpa, atpan'lar! Ol o'zi ja'bir ko'rip kiyatirg'an jolbaris.

(G.Shamuratova "Qanli ko'l waqiyasi").

..... Misallardan ko'rip turg'animizday buyriq meyildin' ekinshi bet ko'plik

formasinin' bolimsiz tu'ri , so'ylewshininm' ko'pshilikke qaratilg'an ,... bir na'rseni islemewge orinlamawg'a degen buyrig'in bildiredi. Buyriq meyildin' ekinshi betinin' ko'pshilik tu'ri , birligine uqsap -shi, -shi janapaylarinin' qosiliwi arqali jasalip buyriqti bureng'idan go're jumsartin'qirap ko'rsetedi: barin'larshi, ko'rin'lershi , ju'rin'lershi h.t.b.

Misali: BarhVlarshi, ko'rin'lershi ol jerdenebolip atir eken?! (Min' bir tun. Arab xaliq ertekleri)

Feyildin' buyriq formasinin' ekinshi bet ko'plik sani buyriq yamasa usinisti an'latqanda, so'ylewshinin' erki menen orinlanatug'in is- ha'reketti , qiymildini , jag'daydag'ini bildiredi. Misali:

— Turin' endi .. . Buni alip ketin' . Bir sebep penen kelisipsizler , patshanin' balasi menen so'ylesin' oylasin'.

(Min' bir tu'n. Arab xaliq ertegi) Feyildin' buyriq formasinin' ekinshi bet ko'plik sani shaqiriq, su'ren, wasiyat an'latqanda so'ylewshinin' is-ha'reketke, qiymildig'a bolg'an onin' na'siyatin bildiredi:

Carassizlik ba'lent tutin'!

Xaliq meditsinasinan paydalanin'!

Qaraqalpaq tilinde buyriq meyildin' ekinshi bet ko'pshilik sani qa'ne, ju'r / ju'rin' uqsag'an modal ma'nide keletug'in so'zler menen qollanilg'anda , olar feyil formasinin' grammatikaliq ma'nisine kategoriyaliq ma'ni tu'sindiriledi. Qa'ne, ishke kirin', shay ishin', nan jen', aqiri. Tanisan'izju'rin' , mag'anko'rsetin'!

(Min' bir tun. Arab xaliq ertekleri) Bunnan basqada ekinshi bet ko'pHk forma - aber/ -eber formasinda qollanilg'anda , dawamli bolatug'in is-ha'reketti , qiymildini , jag'faydi an'latip , og'an iqtiyar beriw , ruxsat etiw ma'nisinde de keledi. Misali:

Onin' so'zinen. Jolg'a tu'seberin'

Onda, gu'm bolin' da, jata berin'!

(Min' bir tun.).. Sonida aytip o'tiw kerek feyildin' buyriq formasinin' ekinshi bet ko'pHk formasinin' ma'ha'llerde , basqa da grammatikaliq qurallar menen qollaniliwi usi bettin' birlik sanina uqsas boladi.

Endi qaraqalpaq tilinde buyriq meyildin' u'shinshi bet birlik ha'm ko'pHk sanina keletug'in bolsaq, bul tu'bir feyilge -sin' -sin affikisinin' qosiliwi arqali jasaladi. Sonida aytip o'tiw kerek , bul forma yag'niy -sin' - sin affikisleri ushin bettin' birlik ha'm ko'plik sanlarina da ortaq bolip esaplanadi.: Ol aytsin/ olar aytsin/

ju'rsin h.t.b

Olay bolsa , jur an'ga shig'ayiq ,.. azlap bolsada kewilin' ko'terilsin ,.. —
(pq^ "rdif Shahriyar

(Min' bir tun.)

Onda bola bersin!

-O'zinin' o'jiresine su'ngip ketpesin/ Sh.Seytov

- Jaman shsan'araqtag'i "Aq^uba "/.....

— Tiyykarinan u'shinshi betke qaratilg'an - buyriq ekinshi bet arqali bildiriledi. Buyriq meyildin' u'shinshi betinin' birlik ha'm ko'plik sanlari, soy'lewshi menen tin'lawshidan....

Basqalarg'a qaratilg'an buyriqti, o'tinish tilekti bildiredi.

Ha'm gapte bayanlawish xizmetinde keledi.

-Ko'shsin usi iytin' a'wlatlari usi awildan! ~ dep baqirip jiberdi ha'm sol ta'repke ko'pshilik birden jalt qarap edi jan'ag'i jigit endi orninan tura berip ::..... -Ras aytaman, olar ko'shsin yamasa ko'shirilsin! Ja'ne baqirdi., Bugalterge ayt, mina bala menen jaqsilap esaplassin! Ilaji bolsa , o'zine tiyislisinen de tisqari ta'wirlep ja'rdem bersin . Ju'da kelispese, yurist penen ken'esip "Urista qaytis bolg'anlardin' shan'arag'ina ja'rdem" retinde ra'smiylestirilsin,~ dedi/E.O'tepbergenov "Qumar"...

- Jerdash qolinan kelgenin qolsin!.... -Qoyip tur, a'bden sesti shiqpay qalsin.

----- Sh.Seytov "Jaman shan'araqtag'i "Aq tuba"

Keltirilgen misallardan ko'rip turg'animizday, u'shinshi bettin' birlik ha'm ko'pHk sanlarinda da qatan' buyriq formolari qollanilip turipti. Feyildin' buyriq formasinin' u'shinshi bet buyriq , usinis an'latqanda, so'ylewshinin' erki menen tin'lawshi menen u'shinshi shaxs /adam/ adam ta'repinen orinlaniwshi is ha'reketti, qiymildini, jag'daydi bildiredi. Sonday -aq feyildin' buyriq formasinin' u'shinshi betinin' an'latatug'in — buyriq, usinis, ha'mir etiw, ma'sla'ha't, ken'es , tilk-o'tinish ,

Shaqiriq, su'ren ha'm tag'i basqa usig'an usag'an ma'nilerde de boliwi da mu'mkin. Onin' ma'nileri tiykarinan kontekst ha'm so'ylemlerdin' sostavinda keletug'in ha'r qiyli leksik qurallardin' ma'nisi menen tig'iz baylanisli:

-Qudayim jawdin' otlari o'zlerin jalmap , baslarin jutsin.

G.Shamuratova "Qanli ko'l waqiyasi"/. -A'yy , ju'zine qara tigilsin!

(E.O'tepbergenov „Qumar"....) -Ju'zleri qurisin! Qudaydan jazasin tartsin!

(Min' bir tu'n. Arab xaliq ertegi)....

Misallardan ko'rip o'tkenimizdey buyriq meyildin' u'shinshi beti arqali g'arg'aw, siltew formalari da beriledi.

Bunnan basqada alg'is, hoshamet, shaqiriq, tilek- o'tinish formalarinda u'shinshi bettin' birlik ha'm ko'pHk sanlari arqali beriledi. Toy qutli bolsin! — Eki jas baxitli bolsin!

- Bir allanin' reximi nesip etsin,qa'wip-qater , — ot-suw ba'lesinen , dushpannin' qa'harinen allatalanin' bir o'zi saqlasin, allahi a'kbar! -dedi O.Bekbawlov Beruniy//. -Tu'siniz on' bolsin ata.

-Awmiyin aytqanin'iz kelsin,- dedi Beruniy.O.B/. - Al, jolin' bolsin, endi kete ber, dedi

(Min' bir tu'n)

...

Bunnan basqa da turmisimizda ko'p qollanilatug'in qadag'an etiwshi buyriq formalari da barshiliq. Bul buyriq formalari ja'miyetlik orinlarg'a, ko'pshilik jiynalatug'in orinlarg'a ha'm tag'i basqa jerlerge jaziw arqali jazilip qoyiladi. Biraq ta belgiler arqali da ko'rsetilip qoyiliwi mu'mkin. Bunday buyriq qaratilg'an adam belgili emes, ol ha'mmege yamasa ko'pshilikke tiyisli boladi:

Shegiw qadag'an! Shegilmesin?

Kiriw qadag'an! Kirilmesin?

Tazaliqti saqlan'! Tazaliq
saqlansin!?

A'debiy kitaplardan, shig'armalardan aling'an misallardi tallaw soni ko'rsetip turipti buyriq ma'nisi tek g'ana buyriq meyil formasi arqali g'ana emes, al aniqliq meyil formasi arqali da an'latiladi:

- Hazir mashinada barasan', Allabaydi, Ma'tekti ,... Serimbet, Erimbet degenlerdi mashinag'a salip qaytasan', bir saat waqit beriledi, - dedi bilegin ko'z aldina tutip

Sh. Seytov Xalqabat.

Joqaridag'ilardi juwmaqlap aytqanda , barliq tillerge tiyisli bolg'an feyildin' buyriq meyil formasi qaraqalpaq tiline de ta'n. Onin' jasaliwinda da sonday -aq, qollaniliwinda da qaraqalpaq tiline ta'n bolg'an o'zgeshelikler bar. Ha'zirgi qaraqalpaq tilinde feyildin' buyriq meyilinin' birinshi bet birlik ha'm ko'plik , ekinshi bet birlik., ha'm ko'plik , ekinshi betke qareatilg'an sipayi ha'm de ekinshi bet arqali u'shinshi betke qaratilg'an formaları bolip olar feyil tu'biri yamasa og'an suffikisler arqali beriledi. Bulardan tisqari ja'miyetlik orinlarda, awiz eki so'ylew tilinde buyriqtin' belgili bir adamg'a emes ha'mmege birdey ta'n bolg'an formalarida da ushrasadi. Buyriq ma'nisi tek g'ana buyriq meyilin jasawshi formalar arqali emes , aniqliq formasindag'i feyil menen de beriliw jag'daylari gezlesedi. Bunda ol qatan' buyriq ma'nisine iye boladi.

NEMIS HA'M QARAQALPAQ TILLERINDE BUYRIQ MEYILININ' IMPERATIV JASALIWI HA'M QOLLANILIWDAG'I UQSASLIQLAR HA'M O'ZGESHELIKLER.

Bizler qa'nigelik jumisimizdin' bul bo'liminde nemis ha'm qaraqalpaq tillerindegi buyriq formalarindag'i uqsasliq ha'm o'zgeshelikler tuwrali so'z etemiz. Joqarida aytip o'tkenimizdey salistirilip atirg'an eki tilde de buyriq meyili imperatif buyriq, o'tinish -tilek , ken'es, ma'slaxat, shaqiriq ha'm usig'an uqsag'an tag'i basqa ma'nilerdi bildiredi. Sonin' menen birge buyriq formalarinin' beriliwi eki eki tilde de tin'lawshini bir na'rseni islewge, orinlawg'a , atqariwg'a uqsag'an usinis etedi ha'm de bul kerisinshe de boliwi mu'mkin.

Degen menen buyriq meyilinin' imperatif jasaliwi ha'm de qollaniliwina salistirilip atirg'an tillerde uqsasliq ta, sonday-aq ayirmashiliqlarda bar. Bunnan alding'i bo'limlerimizde aytip o'tkenimizdey nemis tilinde imperatiftin' buyriq meyilinin' to'rt formasi:

1. 2-bet birlik formasi geh! Komm! Nimm! Gib!
2. 2-bet ko'plik formasi, geht! Kommt! Nehmt! Gebt!
3. Sipayi formasi, gehen sie! Kommen sie! Nehmen sie! Geben sie!
4. I-Bet ko'plik formasi gehen wir! Kommen wir! Nehmen wir!

h.t.b., al qaraqalpaq tilinde bolsa u'sh formasi , u'sh bette birlik ha'm ko'pHk sanlarda qollaniladi:

1. Men barayin.	1. Bizler barayiq.
2. Sen bar.	2. Sizler barin'lar.
3. Ol barsin.	3. Olar barsin.

Qaraqalpaq tilinde buyriq meyildin' imperative sipayi formasi: -in' -iz -in, -n' affikisler menen jasaladi: barin'iz, ketin'iz, barin', ketin', h.t.b

Eki tilde de is-ha'reket ha'zirgi ha'm keler ma'halde qollaniladi. Eger qaraqalpaq tilinde keltirilgen barliq feyiller o'zinin' buyriq formasin payda etse,

nemis tilinde ha'mme feyiller payda ete almaydi, yamasa feyildin' tu'biri

o'zgeretug'in jag'daylarda ushrasadi, a'sirese ku'shli feyillerde :

Lessen (infinitiv) -lies! (Imperativ, II-bet birlik)

Nehmen (infinitiv) -nimm! (imperativ, III-bet birlik san)

Nemis ham qaraqalpaq tillerinde buyriq meyildin (imperative) ekinshi bet birlik

formasi bir-birewine saykes keledi, yagniy ekewinde de feyildin tubirinen jasaladi;

Der Steppenadler sprach!

"Sei deshalb nicht traurig."

„Bruder, steig auf meinen Rucken!"

(karakalpakishe Marchen)

-Onin' ushin qapa bolma....

-ag'a, arqama min, dedi

-Gib esmir bitte!

-Koylegindi magan ber! -....

Keltirilgen misallardan korinip turganiday, eki tilde de feyil hesh qanday qosimta almastan, feyil tubirinen jasalip turipti. Soni da aytip o'tiw kerek, nemis tilindegi imperativtin' ja'ne bir ayirmashilig'i sonnan ibarat, ondag'i birliktin'

ekinshi betindegi -e qosimtasi qollaniliwinda yamasa qollanilmawi da mu'mkin; bleib (e)! fahr(e)! geh (e)! lauf(e)!

-,„Red gefalligst
deutlicher!" -Sen tuwirlap ayt!

Salistirilip atirgan eki tilde de yag'niy nemis ha'm qaraqalpaq tillerinde betlik almasiqlari qollaniliwi da yamasa qollanilmawi da mu'mkin; Bul eki tilge de ta'n qubilis bolip tabiladi: „Mach es allein vor"

„Nun, hore doch, Maud, "begann er wieder.

„Sag mir, wie man einen Deibel austreiben kann". Sag du die Hausaufgabe, Tinko. -Ayag'indi shesh tekeregin'di alip kete ber! -Endigiden bilay bul sozdi tisin'nen shig'arma! -Sen, bizler menen tur!

..(Sh.Seytov „Aq tuba")

Misallardan korinip turg'aninday, buyriq formasinin eki tilde de, yag'niy nemis ha'm qaraqalpaq tillerindegi ayirmashiliq sonda, nemis tilinde feyil soz ba'rha'ma birinshi orinda kelse, al qaraqalpaq tilinde onday emes, ga'ptin' basinda da, ortasinda da, ha'tteki aqirinda da kele beredi.

Bul ayirmashiliq bul tillerdin' ha'r qaysisina ta'n bolg'an o'zgesheliginen ibarat bolip tabiladi:

-O'ytip azarlanba, senin' wazypan' u'sir-pitirge pul jiynaw g'ana emes da'stu'rdi qorg'aw!

-Toyip al, g'oshshim, -dedi o'zine jalt qarag'an avtobustin' shoferina.

-Papkamdi jiber, bolmasa baqiraman! -dep julqiladi.(E.Ctepbergenov „Qumar")

Qaraqalpaq tilinin' nemis tilinen o'zgesheliklerinen tag'i da biri, buyriq formasin jumsartiw yamasa keskinlestiriw maqsetinde sha'rt meyildin' ekinshi bet

birlik formasidag'i -san', -sen', -affiksine -a, -a', -o, -da',-sa, -se, -ey, -o's, -sesh, -shi, -shi, sonday-aq -g'oy, ger, g'o janapaylarinin' qollaniliwi.

Bunday janapaylar menen berilgen buyriq formalardi nemia tiline feyildin' buyriq formasina mal, doch janapaylarin qosiw arqali beriwge boladi.

Berrigirek jaqinlashi, asg'an da asilip jureyik

-Al qizim, bar goy jane birde kellersen', -dep oni jaqsilarga tiygizbey, qorgashalap shiarip saladi

(E.Ctepbergenov „Qumar“) Qangirip qalghan iytimdi aytsan'o

(O.Bekbawlov „berwniy). Sag mal, wo bist du gewesen?

Aytshi, sen qayaqlarda juraen'? (B.Kellermann) Ja'ne bir ayta ketetugin bir na'rse nemis tilinde imperativtin' ekinshi bir koplik formasi, indekativ (aniqliq meyil) tin' hazirgi ma'ha'l ekinshi bet koplik formasina saykes keledi dep aytip o'tken edik, bunda betlew almasig'i tusip qaladi. Biraqta onin' qollanilatugin jerleri de bar;

Indekativ	Imperativ
ihr kommt	kommt!
Ihr schreibt	schreibt!
Ihr lest	lest!

Nemis tilinen ozgesheligi, qaraqalpaq tilinde aniqliq meyilinen (indekativ) imperativtin' usinday formasinin' jasaliwi da ayqin defferentsiyasi seziledi;

Aniqliq meyili	buyriq miyili
Siz (ler) jzasiz	(sizler) (jazin'lar) (Jazin'iz!)
Siz (ler) barasiz	(sizler) (barin'lar) (barin'iz!)

Buyriq meyili, buyriq feyilinin' ekinshi bet koplik formasidan jasalatugin buyriq formalari eki tilde de birdey mazmunga iye bolip, jasaliw usili boyinsha da bir-birine jaqin keledi:

Seht, ihr Leute, seht, ihn an, diesen alten wufrich-Mann.

„Denkt an eure Frauen und Kinder, denkt an euch Sebst, denkt, denkt endlich auch einmal an Deutschland...”

(B.Kellermann). O'zlerin'izdin' hayallarini' ha'm balalarini'iztuwrali oylan', o'zin'iz tuwrali, en' bolmasa Germaniya tuwrali oylan'! oylanin'!

-Turin'jigitler, eki saatin'iz pitti! Saat ushke qaradi.

(Sh.Seytov „Jaman shg'anaqtag'i „Aq tuba”) Soni da aytip o'tiw kerek, qaraqalpaq tilinin' nemis tilinen ja'ne bir ayirmashilig'i buyriq meyildin' ekinshi bet ko'plik formasida -in', -in' affikslerine -lar, -ler, qosimtalarinin' qosiliwi: -Toy saltanatin baslap jiberin'ler! Atamnini' barliq dos-yarlarina xabar (O.Bekbawlov. "Beruniy")

Salistirilip atirg'an nemis ha'm qaraqalpaq tillerinde imperativtin' sipayi formasi xizmet boyiisha bir-birine sa'ykes keledi. Eger nemis tilinde feyil, aniqliq meyilinin' ha'zirgi ma'ha'l (indikativ prasens) III-bet kopligi menen sa'ykes bolsa, al qaraqalpaq tilinde imperativtin') buyriq meyil ekinshi bet kopligi menen sa'ykes boladi, biraq -lar, suffiksi qollanilmaydi.

Nemis tilinde: Sie gehen

III- bet koplik indikativ prasens

gehen Sie!

Imperativtin' sipayi formasi

Qaraqalpaq tilinde: Sizler barin'lar!

Buyriq meyildin'Imperativ II-bet

ko'plik

formasi/

Siz barin'iz!

-buyriq meyildin' imperativ sipayi formasi.

Ja'ne basqa shamali o'zgeshelik betlew almasiqlarin qollaniwda.

Egernemis tilinde betlew almasig'inin' qollaniliwi sha'rt bolsa, al qaraqalpaq tilinde onin' qollaniliwi shs'rt emes:

Kommen sie um drei
Uhr! Glauben sie daran
nicht!

„Denken Sie darüber nach. Ich lasselnenbis morgen umfunf Uhr Zeit."

(B.Kellermann)

-Eshkini Aq tubanin' boyina arqanlap qoyin'! -dedi aqiri shidamay.

-Jalinbaysiz, Nurqasim sizlerge jalinadi

-Bir ashiwin'izdi berin', qaynag'a, -dedi a'limsimaqtag'i aynasina qizday qimsinip.

Nemis tilinin' modal feyilinin' qaraqalpaq tiline imperativtin' sipayi formasi arqali beriliwjag'daylari daushrasadi. Bunday jag'day bul ma'ni qaraqalpaq tiline buyriq meyilindegi feyil arqali beriledi.

Sie miissen mich horen! Meni jaqsilap tin'lap alin'iz!

Nemis tilinin' salistiriwda ayriqsha o'zine ta'n o'zgesheliklerinin' biri, onda ko'rsetilgen formalardan basqa bildiriw qurallari da bar, olarg'a:
Wollen ,lassen modal feyilleri menen :

wollen wir gehen! Qa'ne keteyik (kettik)

Lassen Sie mich in Ruhe! „Meni tinishima qoyin' !"

b) Infinitiv I (g'arezsiz)buyriq intonatsiyasi menen

Aufstehen! Tu'rgel! Tur ornin'nan! Turin'iz!

Alle zuriicktreten! Ha'mme keyin sheginsin!

V) Kelbetlik II) (buyriq intonatsiyasi menen)

Rauchen verboten! Shegilmesin!

Naher getreten! Aldig'ashiq!

Joqarida aytilg'anday, aniqliq meyildegi prasens ha'm futurum I buyiriwdi bildiriwge xizmet etedi, bunda jag'dayda ga'ptin' intonatsiyasi u'lken a'hmiyetke iye boladi. Qaraqalpaq tilinde ha'zirgi ha'm keler ma'ha'lge ilayiq boladi. Qaraqalpaq tiline ta'n III -bet birlik ha'm ko'plik formasi nemis tilinde joq degen menen , qaraqalpaq tilindegi bul qubilis nemistilinde tiykarg'i feyil infinitivtin' aniqliq meyiline (indikativ) tiykarinan sollen modal feyili menen bildiriw mu'mkin:

01 kirsin! Er soll eintreten!

Olarkirsin! Sie sollen herein!

Oljazzsin! Ersoll schreiben!

Yamasa konyuktiv prasens penen : Man trete ein j Kirsin!

Biraq keyingi misalda buyiriw kimgе qaratilg'ani belgisiz, al birinshi II -bet arqali

ushinshi belgili adamg'a qaratilg'ani bilinedi. Buyriq meyildin'I-bet koplighi qaraqalpaq tilinde o'zinin' qollaniliwi ha'm xizmeti menen nemis tilinin' imperativinin' modal feyil formasina sa'ykes keledi, yamasa bara-bar bolip esaplanadi:

Qa'ne keteyik! Wollen wir gehen!

Joqarida aytilg'anday, nemis tili imferativinde nemis ha'm qaraqalpaq tillerinin' imferativtin' birinshi bet ko'pliginin' jasaliwinda bul tillerdin' bir-birinen

ayirmashilig'i, yag'niy nemis tilinde wir (bizler) betlew almasig'inin' qollaniliwi bolsa, al qaraqalpaq tilinde onin' qollanilmawi, yag'niy sha'rt emesligi.

Degenmenen ayrimjag'daylarda qollaniladi. Joqarida aytilg'aninday, nemis tili imferativinde I bet birligi qollanilmaydi, al ana tilimizde , yag'niy qaraqalpaq tilinde qollaniladi. Nemis tilinde ol imperativtin' birinshi bet birlik formasi modal feyillerinin' futurum I ja'rdemi menen sonday-aq, prasens ja'rdeminde beriledi:

-Menbarip patshamnin' esigin sipirayin. Patsham xabarlasqanday bolsa, qizin sorayin.

(qaraqalpaq erteklerinen)

-Ich werde gehen und an der Ttir des Padischahs kehren ,Wenn sich der Padischsh erkundigt, will ich um die Hand seinen Tochter anhalten.

(Karakalpakische Marchen)

Qaraqalpaq tilinin' o'zgesheliklerinen biri feyildin' bolimsiz formasinin' qollaniliwi. Bul forma feyildin' tubirine -ma, -me, -pa, -pe, -ba, -be bolimsiz affikslerinin' ha'm janapaylarinin'qosiliwi arqali jasaladi :bar-barma , ayt-aytpa, kel-kelme, ha'm t.b.

-Basimdi awirtpa, quday bergen jandi quday aladi, o'lmegende men kimgе kerekpen, -dedi de A'mirxannin' mashinasin sipira berdi.

-Ha'y-ha'y, sen esin' bolsa qonaqqa tiyme!

-Tur,tur, na'ma'rt bolma! Ber, shay qaynat!

Jiberme, dedi, - Toba qazig'ina taymay jiberme, jiberdin' o'zin'di nan qilip ketedij

(Sh.Seytov „Jaman shg'anaqtag'i „Aq tuba")

Nemis tilinde bolsa feyildin' bolimsiz formasi ajratilip ko'rsetilmeydi. Bolimsiz ma'nisin jasaytug'in nicht janapayi arqali beriliwi mu'mkin: geh!-geh nicht! Sag!-sag nicht! Komm!- komm nicht! ha'm ,t,b.

Store nicht, er soll es man versuchen, rief sie. „Komm nicht“, flüsterte Artur. „Sprich nicht so, Bolle antwortet Anton und legt dem kleinen die Hanf auf seine schulter.

(E.R.Greuchlich „Mit Mut und List) Kommen Sie nicht so, wie Sie da sind , in Stiefeln, kaum frisiert.

(G. E.Lessing. Ausgewahlte werke)

Misallardan ko'rinip turg'aninday bolimsizliqti jasaytug'in affiksler ha'm janapaylar feyildin' tu'birine emes, al odan keyin turip qollaniladi. Soni da aytip o'tiw kerek bul jerde qaraqalpaq tilinde feyil tu'birine qosilip ta qollanilatug'in jerler de ushrasadi.

Joqarida aytilg'anlardan minaday juwmaq shig'ariwg'a boladi, imperativ feyildin' buyriq meyili eki salistirilip atirg'an , yag'niy nemis ha'm qaraqalpaq tillerinde xizmet etedi. Onin'jasaliwinda ha'mde qollaniliwinda tipalogiyaliq uqsasliq ha'm ayirmashiliqlar bar. Eger nemis tilinde to'rt forma bar bolsa, al qaraqalpaqtilindejeti formasi bar.

Buyriq meyil imperativtin' ekinshi bet birlik ha'm ko'plik formalari, birinshi bettin ko'plik formasi ha'mde sipayi qatnas formasi salistirilip atirg'an tillerge tiykarinan sa'ykes keledi.

Qaraqalpaq tilinin' u'shinshi bet birlik ha'm ko'pHk formalari nemis tilinde fiitutam I de beriledi, modal feyilde o'zine ta'n infinitiv penen indikativ prasensde ko'rinedi.

Nemis tilinde imperativti bildiriw formalari infmitiv I ha'm partitsiv II ondag'i u'lken a'hmiyetke iye bolg'an intonatsiya arqali beriliwi, qaraqalpaq tiline buyriq meyil formasi menen beriledi.

Usilay etip salistirilip atirg'an nemis ha'm qaraqalpaq tillerindegi buyriq formalarinin' beriliwinde, jasaliwinda ha'm qollaniliwinda bir-qansha uqsasliq ta'repleri ha'm de o'zgesheliklerii de bar ekenligin ko'rdik. Aytilg'an bul o'zgeshelikler qaraqalpaq oqiwshilari ta'repinen ayirim bir belgili tipik qa'teliklerge jol qoyiwg'a sebepshi boladi. Bunin' aldinaliw ushin eki tildin' uqsaslig'in ha'm ayirmashiliqlarin o'zgesheliklerin misallar arqali tu'sindirip ko'plegen shinig'iwlar islewdi talap

JUMAQLAW

Biz o'z lerrimizdin' juwmaqlawshi jazba qa'nigelik – bakalsawr da'rejesinaliwg'a arnalg'an jimisdimisti linguistikanin' belgili bir tarawi bolg'an tillerdi salistirmali tipologijaliq u'yreniwge bag'ishladiq. Tillerdi salistirmali tu'rde u'yreniw a'sirese o'tken a'sirdin' ekinshi yarminda baslanip ha'm rawajlanip basladi. Bunin' basli sebeplerinen biri orta ha'm joqari oquw orinlarinda shet tillerini', oni da aniqliraq aytatug'in bolsaq Yevropa xaliqlarinin' tillerin – in'glis, memis, frantsuz, ispan siyaqli shet tili sipatinda oqiw ha'm oqitiw menen baylanisli. O'bekistanda aldi menen in'liz – o'zbek, nemis – o'zbek, frantsuz – o'zbek, tiller bir biri menen salistirmali tipologiyaliq turde uyrenilgen bolsa, keyin ala in'liz – qaraqalpaq, nemis – qaraqalpaq tilleri, olardin' ayrim tarawlari, bo'limleri bir biri menen salistirmali turde isertlenip baslandi ha'm dawam etpekte. O'ytkeni tiller olardin' qubilislari salistirilip uyrenilse olar arasindag'i iqsasliqlar ha'm ayirmashiliqlar aship beriliwi, bul bolsa tillerdi an'li turde, sapali uyreniwge ulken a'hmiyetke iye.

KO'RKEM A'DEBIYATLAR

1. Bernhard Kellermann "Reisen in Asien"

Roman. Moskva-Leningrad 1964.

2. Geuchlich E.R, „Mit Mut und List“ Maskau 1972.

PAYDALANGAN A'DEBIYATLAR DIZIMI

1. Admoni.W.A Der deutsche sprachbou Moskau Leningrad, 1966
2. Baskakov N.A. Struktura tyurkskiq yazikov sravnitelno s strukturaasi. russkogo yazika ushene zapiki KKGosPI. Nukus,1957. .
3. Bogoroditskiy B.A Oprepodavaniy russkoy grammatikiy v tatarskoy shkole. Tatgosizdat, Kazan 1979.
4. Barjakov A. Turkey dillerin gunorta-bunbatat toparinda ishligin' buyriq formasi. Ashgabat 1992.
5. Buranov R.J Inglis va uzbek tilleri kiesiy grammatikasi Tashkent, 1973.
6. Barkus R.YU. Osnovnie problemi obuchenie inostrannim yazikam v v natsionalnoy shkole Dokt. Diss. Baku, 1969.
7. Boduin de Kurtini Izbrannie trudi po obshemu yazikoznaniyu Izd-vo AN., 1956
8. Binogradov V.v. Lesaicheskie sredstva virajeniya modal nosti K.D. Maskovka,1951.
9. Vinogradov V.V. Razvitie sovetskogo yazikoznaniya. Sessiya ootdelnix obshestvennix nauk. An Moskva-1951.
10. Voprosi Yazikozanniya 2.T.t 1965.
- 11.Vorontsova G.N. Osherik po grammatike angliskogo yazika Moskva, 1960
- 12.Glinz .H. Die innere Form des Deutschen, Eine heur deutsche Grammatik Bren-Munchen 1968.

13. Dawletov A.D' Hazirgi qaraqalpaq tili (Morfologiya) Nokis, Berdimuratov E 1981. h.tb.
14. Dawletov M.. Hazirgi qaraqalpaq adebiy tilinin' grammatikasi. Soz Ham kollektiv jasaliw ham morfologiya. No'kis 1994.
15. Dmitriev N.O. Osnovi prepodavaniya russkogo i rodnogo yazikov v natsionalnoy shkole. Izd-vo AN RSFSR. Moskva 1952.
16. Ermolaeva L.S. Tipologiya sestemasi nakloneniya v sovremennix germanskix yazikax. Jur. Voprosi yazikoznaniv 1977.4
17. Ermolaeva L.S. Sistema sredstva virajeniya v sovremennix germanskix yazikax (po materiale nemetskogo, angliskogo, shvedskogo i ispanskogo yazikov) A.K.D. 1964.
18. Joldasbekov A. Nemetskie predlogi i ix funktsionalnie sootvetstviya v kirgizskom yazike. Frunze, 1970.
19. Qunnazarov E. Sopostavitelnyy analiz soshetaemosti perexodnix glagolov Nemetskogo i karakalpakskogo yazikov. Izd. NGU. Nukus. 1980.
20. Qurbanbaev A.K. Sopostavitelnaya grammatika nemetskogo y karakalpakskogo yazikov (morfologiya) nukus-1989.
21. Kunnazarov E. Leksiko semanticheskaya struktura glagolov deyistviya v Nemetskom y karakalpakskom yazikax. Aftoref kand. Dis. Baku-1991.
22. Qurbanbaev III Nemis ham qaraqalpaq tillerinin' salistirmali grammatikasi (sintaksis) No'kis 1992.

23. Qurbanbaev A.Q. Nemis tilinin' grammatikasi (morfologiya)

AvezovM.T. No'kis, 1988.

24. Ibragimov O.I. Nemis ha'm qaraqalpaq tillerinin' salistirma

Grammatikasi (sintaksis) No'kis, 1992.

25. Mirsoatov T.Z Nemis tili grammatikasi (morfologiya)

Tashkent, 1987.